

**«М. РЫСКУЛБЕКОВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКАЛЫК
УНИВЕРСИТЕТИ» ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨ УНИВЕРСИТЕТИ**

**И. РАЗЗАКОВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
ТЕХНИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 08.22.646

Кол жазма укугунда
УДК. 338.436.3(575.2) (043.3)

Беков Төрөгүл Ниязович

**Кыргыз Республикасында интеграция шартында азык-түлүк коопсуздугун
интерактивдүү камсыздоо**

08.00.05 – тармактык экономика

экономика илимдеринин доктору илимий даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
Авторефераты

Бишкек - 2023

Диссертациялык иш «М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети» илимий - изилдөө университетинин алдындагы Ш. Мусакожоев атындагы Инновациялык экономика илим - изилдөө институтунда аткарылган.

- Илимий консультант:** **Мусакожоев Шайлобек**
экономика илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер
академиясынын ардактуу академиги
- Расмий оппоненттери:** **Аюпов Асылбек Нургазиевич**
экономикалык илимдердин доктору, Ж. Баласагын
атындагы Кыргыз улуттук университетинин
маркетинг, коммерция жана логистика
кафедрасынын профессору
- Умарова Мария**
экономика илимдеринин доктору, доцент, К. И.
Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык
университетинин колдонмо информатика жана
маалыматтык технологиялар кафедрасынын
башчысы
- Ташбаев Азизбек Мазанович**
экономика илимдеринин доктору, доцент, М. М.
Адышев атындагы Ош технологиялык
университетинин бизнес-информатика жана
маалыматтык экономика кафедрасынын башчысы
- Жетектөөчү уюм:** Кыргыз Республикасынын Президентине
караштуу Мамлекеттик башкаруу академиясынын
экономика жана менеджмент кафедрасы, 720040,
Бишкек ш., Панфилов көчөсү 237

Диссертациялык ишти коргоо 2023-жылдын 29 - декабрында саат 13.00дө “М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети” илимий-изилдөө университетинин жана И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин алдында экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча уюштурулган Д 08.22.646 диссертациялык кеңешинин отурумунда өтөт. Дареги: 720033, Бишкек шаары, Тоголок Молдо көчөсү, 58.

Диссертацияны коргоонун онлайн көрсөтүлүшүнүн идентификациялык коду <https://vc1.vak.kg/b/102-mse-zzg-o48>

Диссертациялык иш менен 720033, Бишкек шаары, Тоголок Молдо көчөсү, 58 дарегинде жайгашкан “М.Рыскулбеков атындагы КЭУ” ИИУнун жана 720022, Бишкек шаары Ч.Айтматов пр. 66 дарегинде жайгашкан И.Раззаков атындагы КМТУнун илимий китепканаларынан, ошондой эле ДКнын vak.kg/d_10_22_646/bekov-torogul-niyazovich/ сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2023 - жылдын 29 – ноябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, экономика илимдеринин
кандидаты, доцент

Кадыралиев А.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Азык-түлүк коопсуздугу ар бир өлкөнүн улуттук коопсуздугунун ажырагыс бөлүгү катары таанылат жана мамлекеттин агрардык саясатынын башкы максаты жана социалдык-экономикалык өнүгүүнүн туруктуулугун камсыз кылуунун негизги куралы болуп саналат. Глобалдык, региондук жана улуттук азык-түлүк коопсуздугу көйгөйү глобалдык пандемиядан улам өзгөчө курч болуп калды.

Пандемия дүйнөлүк экономикалык системанын жалпы өнүгүүсүнө, өзгөчө азык-түлүк системасына терс таасирин тийгизди, бир катар учурларда азык-түлүк экспортуна тыюу салынып, тамак-аш азыктарына жетүү мүмкүнчүлүгү чектелүү болду. Дүйнөлүк экономиканын төмөндөшүнө алып келген глобалдык кризистен улам өлкөлөр тарабынан киргизилген чектөөлөрдүн натыйжасында азык-түлүк жеткирүү чынжырларында олуттуу үзгүлтүктөр келип чыкты.

Белгиленген тенденциялар азык-түлүк коопсуздугу жаатында олуттуу тобокелдиктерди жаратты. Агрардык азык-түлүк секторунун тармактарын өнүктүрүүнүн ички факторлору менен шартталган азык-түлүк коопсуздугуна белгилүү болгон коркунучтарга, негизинен, логистикалык товар өндүрүүчү системалардын бузулушу жана азык-түлүктү экспорттоочу өлкөлөрдүн бир тараптуу артыкчылыгы менен байланышкан тышкы факторлор кошулду.

Азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу маселесин чечүү ар бир мамлекеттин мамлекеттик саясатынын маанилүү приоритети, экономикалык жана мыйзам чыгаруу ишинин, тышкы сооданын жана фискалдык саясаттын, инновациялык технологияларды жана илимий жетишкендиктерди киргизүүнүн объектиси болуп саналат. Ааламдашуунун жана маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын тез өнүгүшүнүн заманбап шарттарында азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу маселесин чечүүдө жаңы интерактивдүү инструменттер жана ыкмалар пайда болууда. Интернет-ресурстар, тез байланыштын жана маалымат алмашуунун көп каналдары, санариптик жана “акылдуу” технологиялар социалдык чөйрөдө гана эмес, социалдык-экономикалык ишмердүүлүктүн бардык чөйрөлөрүндө да олуттуу орунду ээлей баштады. Жаңы технологиялар аркылуу чарбалык субъектилер гана эмес, ал тургай жогорку технологиялуу “акылдуу” машиналар, так өлчөгөн приборлор жана жабдуулар да өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатууга, көптөгөн процесстерди башкарууну жакшыртууга багытталган милдеттерди натыйжалуу аткарып, бири-бири менен интерактивдүү өз ара аракеттенишүүдө.

Кыргызстан көптөгөн соода-экономикалык уюмдардын, анын ичинде БДСУ менен ЕАЭБдин мүчөсү болуп саналат, ошондуктан интерактивдүү мамилелерди жана алдыңкы санариптик инструменттерди колдонуу коомдук-саясий, экономикалык, соода жана башка процесстерге кыйла натыйжалуу интеграциялоого мүмкүндүк берет, бул учурда мамлекеттин азык-түлүк коопсуздугунун абалын ар тараптуу баалоо жана азык-түлүк менен камсыздоо моделин иштеп чыгуу талап кылынат. Ошону менен бирге, өлкөлөрдү азык-түлүк менен камсыздоо ата мекендик өндүрүштүн, сапаттуу азык-түлүк

товарларын тышкы соода аркылуу алмашууну, тамак-аш азыктарынын жөнөкөйлөштүрүлгөн кыймылы үчүн шарттарды түзүүнүн, продукциянын сапатын контролдоо системасын өркүндөтүүнүн эсебинен ишке ашырылууга тийиш.

Коомдун ааламдашуусу жана виртуалдык системанын интенсивдүү өнүгүшү жүрүп жаткан интеграциялык процесстердин шартында өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу үчүн бардык социалдык-экономикалык субъектилердин интерактивдүү өз ара байланышынын проблемасын изилдөө зарылдыгын аныктады.

Агрдык азык-түлүк секторун реформалоонун, Кыргызстандын азык-түлүк коопсуздугун камсыздоонун жана агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүнүн фундаменталдык негиздери Ш. Мусакожоевдин (2009-2013), А. Абдурашитовдун (2014), К. Атышовдун (2015), Д. С. Жаиловдун (2017), Э. Б. Жумалиеванын (2017-2019), Э. В. Самигуллиндин (2018), Ж. Ж. Жумабаевдин (2019), М. Ж. Абдиевдин (2019) жана башка окумуштуулардын эмгектеринде кеңири баяндалган. Агроөнөр жай комплексин жана азык-түлүк менен камсыз кылуу чөйрөсүндөгү инновациялык, маалыматтык технологиялардын ар түрдүү аспектиери Ш. Мусакожоевдин (2013-2018), Р. Табышовдун (2014-2019), М. Умарованын (2016-2019) илимий эмгектеринде белгиленген.

Агрардык азык-түлүк секторун реформалоонун жана постсоветтик мейкиндикте азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуунун фундаменталдуу принциптери ата мекендик жана чет элдик окумуштуулардын эмгектеринде негизделген, бирок азык-түлүк коопсуздугун, агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүнү, ички жана тышкы сооданы жөнөкөйлөтүүнү, контролдоо тутумун жана продукциянын сапатын жогорулатууну чечүүгө багытталган бул изилдөөлөрдүн көбү азык-түлүк коопсуздугу системасына тартылган бардык тараптардын интерактивдүү өз ара аракеттенүүсүнө мүмкүндүк берүүчү интернет-байланыштын өнүгүү деңгээлин, жаңы маалыматтык жана санариптик технологиялардын, программалык камсыздоонун жана башка инструменттердин киришин эсепке албастан ишке ашырылган. Ошондуктан бул проблеманы илимий жактан чечүү учурда өтө актуалдуу жана практикалык мааниси да зор болуп саналат. Бул аспектиде агрардык азык-түлүк системасына баа берүү, ошондой эле тамак-аш системасын кайра түзүү боюнча азык-түлүк коопсуздугуна мониторинг жана башкаруу системасында тийиштүү институционалдык өзгөртүүлөрдү жүргүзүүгө багытталган иш-чараларды иштеп чыгуу маанилүү болуп эсептелет.

Диссертациянын темасынын негизги мамлекеттик жана илимий программалар, илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүп жаткан ири илимий долбоорлор менен байланышы. Диссертациялык иштин темасы 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясынын жана 2019-2023-жылдарга Кыргыз Республикасындагы Азык-түлүк коопсуздугу жана тамактануу программасынын максаттарына жооп берет жана М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетин караштуу Ш.М.Мусакожоев атындагы Инновациялык экономика илим-изилдөө

институтунун азык-түлүк коопсуздугун чечүү боюнча илимий изилдөөлөрү менен байланыштуу болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациянын максаты интеграциялык шартта Кыргызстандын азык-түлүк коопсуздугун интерактивдүү камсыз кылуунун багыттарын жана механизмдерин негиздөө болуп саналат.

Мунун негизинде изилдөөнүн **максаттары болуп төмөнкүлөр саналат:**

1. агрардык секторду санариптештирүү шартында азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуунун теориялык аспектилери изилдөө;
2. азык-түлүк коопсуздугун чечүүдө интерактивдүү инструменттерди колдонуу тенденцияларын негиздөө;
3. изилдөөнүн методологиясын, критерийлерин жана азык-түлүк коопсуздугунун көрсөткүчтөрүн негиздөө;
4. азык-түлүк коопсуздугуна коркунучтарды системалаштыруу;
5. тамак-аш секторунун өнүгүү деңгээлине, өндүрүштүн натыйжалуулугуна жана азык-түлүк коопсуздугу үчүн ресурстардын жеткиликтүүлүгүнө баа берүү;
6. интеграциянын шарттарында тышкы соода жүгүртүүдөгү түзүмдүк өзгөрүүлөрдү аныктоо;
7. айыл чарба продукцияларын соодалоонун бири-бирин толукташын, азык-түлүк коопсуздугунун деңгээлин эске алуу менен баалоо;
8. азык-түлүк коопсуздугун өнүктүрүүнүн интерактивдүү жана кластердик багыттарын жана механизмдерин иштеп чыгуу.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы электрондук коммерциянын элементтерин, интернет-ресурстарды активдүү пайдаланууга жана агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүнү кластерлештирүүгө багытталган азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуунун интерактивдүү жана кластердик ыкмаларынын теориялык жана методологиялык негиздерин иштеп чыгууда турат.

Изилдөө процессинде алынган илимий натыйжалар төмөнкүдөй:

- агрардык секторду интеграциялоо жана санариптик трансформациялоо шартында азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуунун теориялык негиздери системалаштырылган жана жалпыланды;
- Агроөнөр жай комплексинде жана мамлекеттер аралык соода мамилелеринде интерактивдүү байланыштарды жана санариптик технологияларды колдонууну өнүктүрүүнүн илимий багыттары негизделди;
- өндүрүштүк, керектөөчү, башкаруу жана инфраструктуралык критерийлер боюнча азык-түлүк коопсуздугун системалык талдоо методологиясы жана баалоо принциптери өркүндөтүлдү;
- азык-түлүк коопсуздугуна тышкы жана ички коркунучтар жана аларды технологиялык процесстерди санариптештирүүнүн жана интерактивдүү технологияларды колдонуунун негизинде теңдөө системалаштырылды;
- агрардык азык-түлүк секторуна баа берилген жана өнүктүрүүнүн тенденциялары, анын натыйжалуулугунун деңгээли жана азык-түлүк коопсуздугунун ресурстук камсыз болушу аныкталды;

- ЕАЭБ жана КМШ алкагында сооданын өсүшү менен байланышкан интеграциянын контекстинде тышкы соода жүгүртүүдөгү өзгөчөлүктөр жана түзүмдүк өзгөрүүлөр аныкталган;
- агроөнөр жай секторун санариптик трансформациялоонун сунушталган жолдору, маалыматтык системаларды санариптик интеграциялоонун багыттары жана механизмдери, тамак-аштын электрондук соодасын жакшыртуу иштелип чыккан;
- айыл чарба кластерлерин өнүктүрүү аркылуу азык-түлүк коопсуздугун чечүүгө баа берүү жүргүзүлдү, продукциянын негизги түрлөрү боюнча адистештирилген кластерлерди түзүү жана агроөнөр жай тармагынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу механизми иштелип чыкты.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси агроөнөр жай комплексин жана соода мамилелерин өнүктүрүүдө инновациялык жана интерактивдүү технологияларды колдонуунун натыйжалуулугунда болуп саналат.

Интерактивдүү куралдарды колдонуу боюнча берилген сунуштар тамак-аш өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатууга, өндүрүштүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга жана продукциянын сапатын көзөмөлдөө системасын жакшыртууга мүмкүндүк берет.

Азык-түлүк коопсуздугуна баа берүүнүн сунушталган методикасы азык-түлүк менен камсыз кылууга жана тамак-аштын сапатына мониторинг жүргүзүү жана болжолдоо системасын өркүндөтөт.

Берилген сунуштар айыл чарбасын, кайра иштетүү өнөр жайын, кластерлерди өнүктүрүү, санариптик жана инновациялык технологияларды киргизүү боюнча иш-чараларды стратегиялык пландаштырууда пайдалуу болот.

Алынган натыйжалардын экономикалык мааниси.

Интерактивдүү инструменттерди жана алдыңкы санариптик технологияларды колдонуу ар кандай мекемелердин жана чарба жүргүзүүчү субъектилердин өз ара аракеттенүүсүн жакшыртат, бул тамак-аш өндүрүшүнүн көбөйүшүнө, өндүрүш процесстеринин эффективдүүлүгүнө, тамак-аш азыктарынын өздүк наркынын төмөндөшүнө алып келет.

Коргоо үчүн сунушталган негизги жоболор:

- «Азык-түлүк коопсуздугу» экономикалык категориясын аныктоонун теориялык мамилелери системалаштырылды, бул төмөнкү автордук аныктаманы сунуштоого мүмкүндүк берди: «Азык-түлүк коопсуздугу – улуттук агроазык-түлүк системасынын туруктуу өнүгүүсү жана интеграциясы болуп саналат, бул жагдайда азык-түлүк көз карандысызды камсыз кылынат, олуттуу импорттук көз карандылык жоюлат жана тамак-аш азыктарын анын чектик маанисинен ашпаган санда импорттоого жол берилет, бул калк үчүн тамак-аштын физикалык жана экономикалык жеткиликтүүлүгүн кепилдейт»;
- интерактивдүү байланыштын маңызын аныктоо боюнча илимий ыкмалар такталды, алар айыл-азык-түлүк товарларынын дүйнөлүк жана региондук рынокторун өнүктүрүүнүн жаңы шарттарында агроөнөр жай өндүрүшүнүн

эффективдүүлүгүнүн өсүшүнө көмөктөшөт жана калктын тамак-аш керектөөсүн сегменттөө жана жеткиликтүүлүгүн камсыздоо маселелерин натыйжалуу чечет;

- азык-түлүк коопсуздугуна болгон критерийлердин, тобокелдиктердин, факторлордун, ички жана тышкы коркунучтардын, анын ичинде интернет-ресурстардын жеткиликтүүлүгүнүн жана коммуникациялардын өнүгүү деңгээлин сегменттөөнүн жана системалаштыруунун негизинде талдоо жүргүзүүгө, азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуунун мүмкүн болгон сценарийлерин иштеп чыгууга мүмкүндүк берүүчү азык-түлүк коопсуздугун талдоо жана баалоо методологиялары өркүндөтүлдү;

- азык-түлүк секторун өнүктүрүүгө комплекстүү баа берүү жүргүзүлдү, бул аны өнүктүрүүнүн тенденцияларын, өндүрүштүн натыйжалуулугун жана ресурстардын жеткиликтүүлүгүн аныктоого, интерактивдүү каражаттарды жана инновациялык ыкмаларды колдонуунун негизинде айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатууда кошумча ресурстарды аныктоого мүмкүндүк берет;

- тышкы соода жүгүртүүдө анын көлөмүнүн өсүшүндө, негизги соода агымын ЕАЭБ жана КМШ өлкөлөрүнө кайра багыттоодо, терс соода балансын сактоодо жана тереңдетүүдө, тышкы соода жүгүртүүнү өнүктүрүү боюнча чараларды иштеп чыгууда чагылдырылган негизги түзүмдүк өзгөрүүлөр жалпыланды, импортту алмаштырууну өнүктүрүү жана экспорттук потенциалдын өстүрүү боюнча иш-чаралар иштелип чыкты;

- агроэкспорттук потенциалды жана азык-түлүк көз карандысыздыгын камсыз кылууга көмөктөшүүчү азык-түлүк менен өзүн-өзү камсыздоо деңгээлин ишке ашырууга карай айыл-азык-түлүк товарларын соодалоодо бири-бирин толуктоо жана тең салмактуулукту өнүктүрүүгө баа берүү сунушталды;

- азык-түлүк коопсуздугун чечүү боюнча санариптик жана ИТ-технологияларды, интерактивдүү технологияларды колдонууга негизделген агроөнөр жай комплексин стратегиялык өнүктүрүү багыттары сунушталды;

- азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу боюнча кластердик бирикмелерди өнүктүрүү механизмдери сунушталды, бул тармакта санариптик модернизациялоого жана интерактивдүү технологияларды кеңири колдонууга көмөктөшүүчү айыл чарба өндүрүшүнүн техникалык, технологиялык жана уюштуруу деңгээлин көтөрүүгө мүмкүндүк түзөт.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Автор тарабынан талдоо жүргүзүүнүн негизинде экономикалык ишмердүүлүктө интерактивдүү каражаттарды колдонуунун маңызын ачып берилди, азык-түлүк коопсуздугун чечүүдө интерактивдүү жана санариптик каражаттарды колдонуунун натыйжалуулугу көрсөтүлдү; Евразия экономикалык биримдигинин жана башка соода-экономикалык уюмдардын алкагында Кыргызстандын тышкы соода байланыштарын талдоонун негизинде азык-түлүк коопсуздугун чечүүдө интерактивдүү сооданы өнүктүрүү боюнча сунуштар берилди; өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугуна баа берүүнүн илимий негизделген, өркүндөтүлгөн методологиясы иштелип чыкты жана сунушталды, азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуудагы негизги тобокелдиктерге жана коркунучтарга талдоо

жүргүзүлдү; айыл чарба тармагын деталдуу талдоонун негизинде өндүрүштүн жана башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн интерактивдүү инструменттер сунушталды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда толук чагылдырылышы. Диссертациянын негизги жоболору жана натыйжалары Кыргыз Республикасында жана чет өлкөлөрдө басылып чыккан илимий журналдарда жана илимий эмгектердин жыйнактарында жарыяланган 20 илимий эмгекте берилген.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш кириш сөздөн, беш главадан, корутундулардан, практикалык сунуштардан жана пайдаланылган булактардын тизмесинен турат. Эмгек 282 бетте баяндалган, 38 таблицаны жана 20 сүрөттү камтыйт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөө темасынын актуалдуулугу негизделди, изилдөөнүн максаты жана милдеттери баяндалды, изилдөөнүн предмети менен объектиси аныкталды, изилдөөнүн илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык мааниси ачып берилди.

“Агрардык секторду санариптештирүү шартында азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуунун теориялык аспектилери” деп аталган биринчи бөлүмдө экономикалык ишмердүүлүктөгү интерактивдүү мамилелердин маңызын ачып берүүчү маселелер, айыл чарбасында колдонулуучу заманбап санариптик технологиялар, ошондой эле Кыргызстанда кластердик өнүгүүнүн негиздери каралат.

Азык-түлүк коопсуздугу – бул улуттук жана дүйнөлүк деңгээлдеги маанилүү социалдык-экономикалык жана саясий мааниге ээ болгон көп деңгээлдүү жана көп кырдуу татаал экономикалык категория. Өзгөчө маанисин эске алуу менен азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу маселелери эл аралык жана улуттук деңгээлде расмий түрдө каралууда, агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрүн жана азык-түлүк коопсуздугуна карата өсүп жаткан коркунучтарды эске алып, анын маңызын тактоо боюнча чоң илимий талкуу жүрүүдө.

«Кыргыз Республикасынын азык-түлүк коопсуздугу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамында азык-түлүк коопсуздугу республиканын азык-түлүккө көз карандысыздыгын камсыз кылуучу жана калктын тамак-аш азыктары менен тамак-аш керектөөнүн белгиленген минималдуу стандарттарына ылайык физикалык жана экономикалык жеткиликтүүлүгүн кепилдөөчү улуттук экономиканын абалы катары да каралат.

Азык-түлүк коопсуздугунун негизги компоненттери азык-түлүктүн жетиштүүлүгү, жеткиликтүүлүгү, туруктуулугу жана азык-түлүк коопсуздугу болуп саналат. Азык-түлүктүн жетиштүүлүгү негизинен айыл чарба секторун жана жалпысынан агроөнөр жай тармактарын өнүктүрүүнүн даражасы жана натыйжалуулугу, ошондой эле азык-түлүк импорту менен шартталат. Калк үчүн

азык-түлүктүн жеткиликтүү болушу калктын кирешеси жана азык-түлүк рыногундагы баалар менен аныкталат. Азык-түлүк менен камсыз кылуунун туруктуулугу рыноктук конъюнктурага карабастан ага жетишүүдө, азык-түлүктүн тийиштүү запастарын түзүүдө чагылдырылат. Коопсуздук тамак-аштын сапаты жана органикалык айыл чарбаны өнүктүрүү менен аныкталат.

Кыргызстандын экономикасы үчүн азык-түлүк коопсуздугу маселеси өлкөнүн саясий жана социалдык-экономикалык турмушунда дагы эле эң маанилүү маселелердин бири болуп саналат. Мына ушуга байланыштуу азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууда тигил же бул даражада тартылган бардык субъектилердин интерактивдүү өз ара аракеттенүүсүнүн деңгээли олуттуу мааниге ээ.

20-кылымдын 90-жылдарына чейин маалыматтык технологиялар жана алар менен байланышкан интерактивдүү мамилелер коомдук турмуштун ар кандай аспектилерине таасирин тийгизген эмес. Бирок азыркы учурда экономиканы жана коомду өнүктүрүүдө интерактивдүү мамилелердин ролу жана орду принципиалдуу өзгөрүүлөргө ээ болууда.

Т. В. Черевичконун пикири боюнча, интерактивдүүлүк – бул кибермейкиндик системасынын реалдуу турмуштагы социалдык-экономикалык системадагы ар кандай өзгөрүүлөргө жооп берүү жөндөмдүүлүгү. [Черевичко, Т. В. Интерактивность предприятий сервиса как условие развития сервис-индустриальной экономики [Текст] / Т. В. Черевичко. - Концепт. – 2014. – № 08. – С. 1].

Интерактивдүүлүк интернеттин негизи катары учурда маалымат чөйрөсүндө гана эмес, ишмердүүлүктүн бардык башка экономикалык чөйрөлөрүндө, анын ичинде агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүдө жана азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууда барган сайын маанилүү болуп баратат.

Экономикалык ишмердүүлүктөгү интерактивдүүлүк чарба жүргүзүүчү субъектилер менен керектөөчүлөрдүн суроо-талапка, сунушка, тамак-аш продуктыларына жана кызмат көрсөтүүлөрүнө болгон артыкчылыктарына реакциясын так аныктоо үчүн түз жана кайтарым байланышты максималдуу түрдө жеңилдетет, институционалдык структураларды глобалдашуу жана интеграциялык процесстердин шартында иштөөнүн жана мамилелердин жаңы формасы менен камсыз кылат.

Антонова А. Б. жана башка окумуштуулар белгилегендей, интерактивдүүлүк «виртуалдык» түшүнүгүнө эң жакын, бирок алар окшош эмес. Виртуалдык – бул жасалма жол менен түзүлгөн электрондук мейкиндик. Интерактивдүүлүк – бул мейкиндик аркылуу чарбалык субъектилердин өз ара аракеттенүү ыкмасы [Антонова, А. Б. Интерактивные информационные технологии как ключевой тренд развития индустрии туризма [Электронный ресурс] / А. Б. Антонова, Е. А. Иванова, К. Дубинина // Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/interaktivnye-informatsionnye-tehnologii-kak-klyuchevoy-trend-razvitiya>- с Загл. экран].

Ишкердик байланыштарды жүргүзүүгө мүмкүндүк берген көптөгөн интерактивдүү структуралар бар, алардын негизгилери онлайн каталогдор, онлайн дүкөндөр, онлайн каналдар, виртуалдык кеңселер, социалдык баракчалар жана топтор болуп саналат.

Интерактивдүүлүк реалдуу турмуштагы социалдык-экономикалык

системадагы ар кандай глобалдык же локалдык өзгөрүүлөргө ыкчам жооп кайтарууга мүмкүндүк берет, рыноктун бардык катышуучулары үчүн керектүү маалыматка жеткиликтүүлүктү камсыздайт жана потенциалдуу өнөктөштөр менен түз байланыш түзүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Кыргызстандын агроөнөр жай комплексинин дээрлик бардык субъекттеринде ишкердик интерактивдүү коммуникациянын кеңири таралган каражаты болуп социалдык тармактар жана мессенджерлер саналат, негизинен 1.1-таблицада алардын жеткиликтүүлүгү жана колдонууга ыңгайлуулугу көрсөтүлгөн.

Таблица 1.1- Агроөнөр жай комплексинде интерактивдүү куралдарды колдонуу

АӨК субъектилери	Интерактивдүү куралдар
Ири тамак - аш жана кайра иштетүү ишканалары	Маалымат сайттары бар, расмий кат алышуу үчүн электрондук почталарды колдонушат, социалдык тармактарда жарнамалык баракчалары бар (негизинен Facebook и Instagram) жана мессенджерлерди активдүү колдонушат (негизинен WhatsApp жана Telegram)
Орто жана чакан кайра иштетүүчү ишканалар, өндүрүш жабдуулары жана каражаттары менен камсыздоочулар	Өздөрүнүн маалыматтык сайттары жок, кат алышуу үчүн электрондук почталарды, социалдык тармактардагы жарнамалык баракчаларды колдонушат жана активдүү мессенджерлерди колдонушат
Агросервис ишканалары, соода-логистикалык борборлор	Социалдык тармактар жана мессенджерлер.
Айыл чарба өндүрүүчүлөрү-фермерлер, кооперативдер	Интернет булактары, социалдык тармактар, эл. почта.

Булак: автор тарабынан өз изилдөөлөрүнүн негизинде түзүлгөн

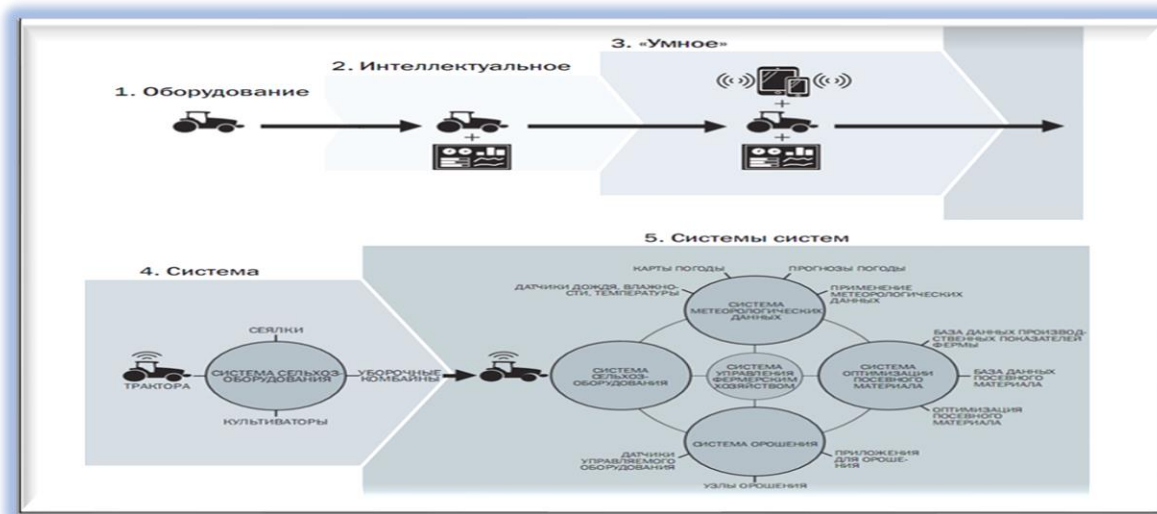
Интернет-ресурстарды активдүү пайдалануунун маанилүү фактору Кыргызстанда мобилдик интернет дүйнөдөгү эң арзан, 17 Гб үчүн 1 центтен көп эмес болуп саналат. Салыштыруу үчүн коңшу Казакстанда 1 Гб 37 центти, Өзбекстанда 37 центти жана Тажикстанда 2 АКШ долларын түзөт. Ал эми Кыргызстанда ар кандай телеком-компаниялардын болушу бүт өлкөнү мобилдик байланыш менен камсыз кылууга мүмкүндүк берет. Мамлекеттик байланыш агенттигинин маалыматы боюнча, республикада мобилдик кызмат көрсөтүү калктын 99,25% түзөт.

Кыргызстандын агроөнөр жай комплексинин дээрлик бардык субъектилеринде кеңири таралган бизнес-интерактивдүү коммуникация каражаттары социалдык тармактар жана мессенджерлер болуп саналат, бул негизинен алардын жеткиликтүүлүгүнө жана колдонуунун жеңилдигине

байланыштуу болот.

Заманбап шарттарда интерактивдүүлүк, адамдар менен чарбалык субъектилердин ортосундагы активдүү мамилелердин түшүнүгү катары көптөн бери санариптик жана акылдуу технологиялардын элементтеринин ортосундагы мамилелердин фазасына өткөн. Робототехника, дрондор, так көрсөтүүчү приборлор, борттогу компьютерлер жана сенсорлор, программалык камсыздоо, жергиликтүү метеостанциялар, спутниктик жана санариптик маалыматтар интернет аркылуу тыгыз байланышта болуп, экономикада, анын ичинде айыл чарбасында кеңири колдонулат.

Ошентип, санариптик технологиялар азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууга байланышкан дээрлик бардык чөйрөлөрдү камтыйт (1.1-сүрөт).

1.1 - сүрөт. Айыл чарбасында IoT технологияларынын колдонулушу

Источник: Harvard Business Review [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://ru.linkedin.com/pulse/> - с Загл. экрана.

Азык-түлүк менен камсыздоодогу глобалдык өзгөрүүлөр агрардык сектордун терең трансформациясынын жана заманбап маалыматтык технологияларды колдонуу, өндүрүштү санариптештирүү, автоматташтыруу жана роботташтыруу менен байланышкан тармакты өнүктүрүүнүн жаңы түрүнүн пайда болушу менен байланыштуу.

Алтухов А.И. жетектеген окумуштуулар тобунун аныктамасына ылайык, тармакты санариптик трансформациялоо деген түшүнүк айыл чарбасын автоматташтыруу тармагындагы акыркы жетишкендиктер менен айкалыштырып, заманбап санариптик маалыматтык технологияларды колдонуунун принципалдуу жаңы деңгээлине өтүүнү билдирет. [Алтухов, А. И. Цифровая трансформация как технологический прорыв и переход на новый уровень развития агропромышленного сектора России [Текст] / А. И. Алтухов, М. Н. Дудин, А. Н. Анищенко // Продовольственная политика и безопасность. – Москва, 2020. - №2. - С.82.]

Айыл чарбасын санариптештирүү белгилүү бир деңгээлде ишкердиктин тобокелдиктерин азайтууга жардам берет жана өнөр жайдын туруктуу өнүгүүсүнө табигый-климаттык факторлордун терс таасирин чектейт. Тармакты санариптештирүү айдоо-себүүгө мониторинг жүргүзүүнүн жана айыл чарба

өсүмдүктөрүн өстүрүү үчүн навигациялык системаларды, натыйжалуу сугаруу системаларын колдонуунун негизинде аны өндүрүүнүн ар кандай этаптарында түшүмдүн жоготууларын кескин кыскартат, жаныбарлардын асыл тукум сапаттарын жакшыртууга жардам берет (жаныбарларды RFIDди идентификациялоону колдонуу), айыл чарба продукцияларын сатууда акциздик салыктын чыгымдарын азайтат, фермерлер үчүн рыноктун жеткиликтүүлүгүн жана тамак-аш керектөөчүлөрүнүн мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтет ж.б. Дүйнөлүк айыл чарбасында санариптештирүү жана санариптик технологияларды колдонуу деңгээли өзүнүн консерватизминен улам дүйнөлүк тармактык орточо деңгээлинен артта калууда (35,0-50,0%). Ошол эле учурда санариптик технологияларды колдонуу боюнча дүйнөлүк лидер болгон АКШ жана Евробиримдик өлкөлөрүнүн айыл чарбасында 60,0-80,0 %дан ашык чарбалар ар кандай санариптик технологияларды колдонушат.

Кыргызстандын айыл чарба тармагын санариптештирүү азырынча баштапкы этапта. Бирок ошого карабастан санариптик технологиялардын айрым элементтери иш жүзүндө ийгиликтүү колдонулууда. Мисалы, ири айыл чарба компаниялары айыл чарба жаныбарлары үчүн тоют рационун программалоону, үйүрлөрдү башкаруу программаларын колдонушат, малды идентификациялоонун жана көзөмөлдөөнүн электрондук тутумун (МИКЭТ) ийгиликтүү иштетип, мобилдик тиркеме аркылуу асыл тукум малдарды каттоодон өткөрүшөт. Талаалардын чектерин аныктоого, айыл чарба өсүмдүктөрүнүн 33 түрүн себүү мүмкүнчүлүктөрүн баалоого, кайра иштетүүчү жана соода ишканалары менен байланыш түзүүгө мүмкүндүк берген фермерлердин электрондук картасы (Е-Агро-Карта) бар. Санариптик тактыктагы сугат технологиялары сыналуда. «Сибелиус» долбоору Кыргызстанда ийгиликтүү ишке ашырылып, НАСА жана ESA булактарынан спутниктик сүрөттөрдү алууга, аларды жаратылыш ресурстарына мониторинг жүргүзүүгө, экологиялык талдоого, климаттын өзгөрүшүнүн кесепеттерин алдын ала болжолдоого мүмкүнчүлүк түзүүдө кеңири колдонууга болот. Спутниктен алынган маалыматтар буга чейин Кыргызстандын жайыттарынын абалына баа берүү жана мониторинг жүргүзүү үчүн колдонулуп келет. Азык-түлүк коопсуздугунун интерактивдүү картасы сыналуда, бул айыл чарба өндүрүшүн онлайн көзөмөлдөөгө мүмкүндүк берет.

Кыргызстанда санариптештирүү маселесине көбүрөөк көңүл бурулууда. «Санариптик Кыргызстан» 2021-2023 санариптик трансформация концепциясында жана Жол картасында 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясынын контекстинде агроөнөр жай комплексин кошкондо санариптештирүү багыттары аныкталат. Бирок агрардык сектордо санариптик технологияларды мындан ары ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн конкреттүү долбоорлор, аралык жана акыркы так жыйынтыктар жана максаттуу каржылоо менен комплекстүү мамлекеттик программа керек.

Экономиканын конкреттүү секторлорунун атаандаштык потенциалын жогорулатуунун эффективдүү ыкмаларынын бири болуп кластердик өнүгүү саналат. Кластерлерди өнүктүрүү аркылуу өндүрүштүн жана интерактивдүү

сооданын натыйжалуулугун жогорулатууга, стартаптарды жана жаңы жумуш орундарын түзүүгө, инновациялык потенциалдын өсүшүнө дем берүүгө, жаңы инвестицияларды тартууга, атаандаштык артыкчылыктарга ээ болууга шарт түзүлөт.

Агроөнөр жайлык кластердин маани-маңызын биз конкреттүү регионунда жайгашкан дыйкан (фермердик) чарбалардын, кайра иштетүүчү ишканалардын жана соода-логистикалык борборлордун кошумча нарк чынжырындагы (КНЧ) эффективдүү интеграциясын жана интерактивдүү өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылуучу уюштуруу-экономикалык түзүм катары аныктайбыз, ал өнөр жайдын же продукциянын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга багытталат, майда өндүрүштү консолидациялоо үчүн зарыл өндүрүштүк, технологиялык жана финансылык мүмкүнчүлүктөрү бар агрегатор катары көрсөтүлөт.

Мындай ыкма менен кошумча нарк чынжырындагы шилтемелердин санына карабастан, андагы негизги звено – агрегатор катары, кайра иштетүүчү ишкана же соода-логистикалык борборду аныктоо каралат. Айыл чарба өндүрүшүнүн майда өндүрүшү басымдуулук кылган шартында агрокластердин локомотиви катары агрегаторду бөлүп көрсөтүү маанилүү, бул айыл чарба өндүрүшүн консолидациялоого жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга көмөктөшөт. Жогоруда белгиленгендей, санариптик технологиялардын потенциалына ээ болгон кайра иштетүүчү ишканалар же соода-логистикалык борборлор түрүндөгү агрегаторлор да алардын интерактивдүү азык-түлүк коопсуздугун камсыздоо функцияларын ишке ашырууга жардам берет. Жалпысынан биз негиздеген ыкмалар бирдиктүү өнөр жайлык айыл чарба кластеринин чегинде азык-түлүк субкластердик бирикмелерин түзүү аркылуу кластерлештирүү мүмкүнчүлүктөрүн бир топ кеңейтет.

«Азык-түлүк коопсуздугуна экономикалык баа берүүнүн методологиясы» деген экинчи глава азык-түлүк коопсуздугуна баа берүү методологиясына, азык-түлүк коопсуздугунда жаралган негизги тобокелдиктерди жана коркунучтарды талдоого, ошондой эле азык-түлүк коопсуздугунун мүмкүн болгон сценарийлерине арналган.

Изилдөөнүн объектиси болуп интеграциялык байланыштарды тереңдетүү жана интерактивдүү мамилелерди өнүктүрүү шартында Кыргызстандын жана ЕАЭБ өлкөлөрүнүн азык-түлүк коопсуздугу жана агрардык азык-түлүк секторунун өнүгүү деңгээлинин абалы саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп интеграциялык шартта азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу, агроөнөр жай комплексинин субъектилеринин интерактивдүү өз ара аракеттенүүсү жана интеграциялык процесстер саналат.

Изилдөө методдору: жалпы илимий методдор, байкоо, системалаштыруу жана салыштыруу, жалпылоо, байланыштарды баамдап билүү, талдоо, моделдөө жана фактордук, болжолдоо, экономикалык статистика сыяктуу конкреттүү илимий методдор эсептелет.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2009-жылдын 3-мартында № 138-токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасынын азык-түлүк

коопсуздугунун мониторинги жана көрсөткүчтөрү жөнүндө жободо көрсөтүлгөн Кыргыз Республикасынын азык-түлүк коопсуздугунун негизги көрсөткүчтөрүн аныктоо методикасына ылайык, Кыргыз Республикасынын азык-түлүк коопсуздугунун абалын мүнөздөгөн төмөнкү көрсөткүчтөр - адамдын тамактануу рационунун суткалык энергетикалык баалуулугу; адамдын рационун продукциянын негизги түрлөрү менен камсыз кылуу; калктын социалдык-демографиялык топтору үчүн тамак-аш керектөөнүн минималдуу ченемдери; мамлекеттик материалдык резервдеги дан корунун (башкы тамак-аш азыгынын) жетиштүүлүгү; продукциянын экономикалык жеткиликтүүлүгү; жеке продукция боюнча ички рыноктун сыйымдуулугу; конкреттүү продуктуга азык-түлүк көз карандысыздыгы көрсөтүлгөн [О продовольственной безопасности [Текст]: Закон Кырг. Респ. от 20 февраля 2017 года // Норматив. акты Кырг.Респ.- 2017.- № 28]

Ар бир көрсөткүч бекитилген методдор жана формулалар боюнча эсептелет, тиешелүү министрликтер жана ведомстволор тарабынан көзөмөлдөнөт.

Жогорудагы ыкмалар боюнча автор тарабынан ар кандай керектөө ченемдери боюнча бир адамды камсыздоо эсептелген (2.1 - сүрөт).

2.1 - сүрөт. 1 адамды суткасына камсыз кылуу, %.

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн жана эсептелген [Электрондук ресурс]. – Цифралар жана фактылар. - Кирүү режими: <https://www.stat.kg/ru/news/cifry-i-fakty-den-predprinimatelya-v-kyrgyzskoj-respublike/>.

Эсептөөлөр көрсөткөндөй, жалпысынан өлкөнүн негизги азык-түлүк товарлары менен камсыз болушу бир топ жакшы деңгээлде. Дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюмунун ченемдерине ылайык азык-түлүк жетиштүү экени аныкталды.

Графиктен көрүнүп тургандай, 2021-2022-жылдары бир үй чарбасынын жана бир адамдын тамак-аш менен иш жүзүндө камсыз болушу Кыргыз Республикасынын бекитилген ченемдерине жана ДСУнун ченемдерине караганда жогору.

Жалпы кабыл алынган дүйнөлүк практикага ылайык, минималдуу керектөө куржунун эсептөө ченеми болуп, жашоо циклинин белгилүү бир этабындагы курамы 4 адамдан турган стандарттуу үй-бүлө (жубайы жана эки баласы) эсептелет. Кыргызстанда үй чарбаларын баалоо үчүн ушул эле ченем колдонулат. Мамлекет тарабынан белгиленген минималдуу ченемдин негизинде төрт адамдан турган үй-бүлөнүн керектөө куржуну канча турат жана 1 адам

канча чыгымдайт деп эсептеп, аны ДСУ сунуштаган ченемдер менен салыштырып көрдүк (2.2-сүрөт).

2.2- сүрөт. Кыргыз Республикасындагы бир орточо үй чарбанын камсыздалышы, %.

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн жана эсептелген [Электрондук ресурс]. – Цифралар жана фактылар. Кирүү режими: <https://www.stat.kg/ru/news/cifry-i-fakty-den-predprinim-atelya-v-kyrgyzskoj-respublike>.- Башкы экрандан.

Талдоо көрсөткөндөй, үй чарбаларын негизги тамак-аш азыктары менен камсыз кылуу орточо физиологиялык ченемдер боюнча жетиштүү, бирок ДСУнун ченемдеринен төмөн. Белгилей кетсек, Кыргыз Республикасында ДСУ тарабынан сунушталган ченемдер менен орточо физиологиялык ченемдердин ортосундагы айырма олуттуу эмес, ал эми Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматын карасак, айрым позициялар боюнча 50% чейин айырмаланат.

Кыргызстанда физиологиялык стандарттарга ылайык негизги тамак-аш азыктары менен азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу маселеси негизинен ата мекендик өндүрүш жана импорт аркылуу чечилген деп айтууга болот.

Кыргызстан сүт, картошка, жашылча жана мөмө-жемиштерге болгон ички керектөөсүн толук камсыздайт. Бул продукциянын айрымдары алтургай Казакстан менен Орусияга да экспорттолот.

Буудай, эт, жумуртка, өзгөчө кант жана өсүмдүк майы боюнча Кыргызстан импортко көз каранды. Кыргызстан өзүнүн өндүрүшүнүн эсебинен буудайга болгон ички керектөөлөрдү канааттандырууга жетишээрлик жөндөмдүү, бул 2000-жылдардын башында бир нече жолу иш жүзүндө далилденген. Бирок, жергиликтүү буудайдын сапаты төмөн болгондуктан, негизинен эгиндин данынын курамындагы белоктук заттын аздыгынан жана өндүрүштүн өздүк наркынын жогорулугунан улам, сырттан арзан жана сапаттуу буудайды ташып келүү, ал эми бошотулган аймактарда тоют өсүмдүктөрүн, картошка жана жашылчаларды өстүрүү пайдалуу болуп чыкты.

Жергиликтүү климаттык шартка байланыштуу Кыргызстан кант жана өсүмдүк майын керектүү көлөмдө өндүрө албайт, бул продукцияларды импорттоого аргасыз.

Кыргызстанда уй этин жана жумуртка боюнча көз карандысыздыкты камсыз кылуу үчүн бул продуктыларды өндүрүүнү көбөйтүүгө жакшы мүмкүнчүлүктөр бар.

Кыргызстанда тамактануу рациону буудайды, картошканы жана кантты көп колдонуу менен мүнөздөлөт, бул адамдардын тамактануу абалына терс таасирин тийгизет. Эт, сүт жана сүт азыктары сыяктуу жогорку калориялуу тамак-аш азыктарын керектөө 1990-жылдан бери бир кыйла кыскарган, ошол эле мезгилде буудайды жана анын азыктарын керектөө өзгөрүүсүз калган.

Кыргыз Республикасы азык-түлүктүн бардык негизги түрлөрү менен өзүн-өзү камсыздоонун жетиштүү деңгээлин камсыз кылбагандыктан, өлкөнүн дүйнөлүк азык-түлүк рынокторундагы кырдаалдан, ошондой эле азык-түлүк экспорттоочу мамлекеттердин экспорттук саясатынан жогорку көз карандылык коркунучу бар. Тажрыйба көрсөткөндөй, азык-түлүккө дүйнөлүк баанын тез жана олуттуу өсүшү менен (азыркы учурда байкалууда) Кыргызстанга азык-түлүк товарларын экспорттоочу бир катар өлкөлөр экспортту чектөө жана монополиялык жогорку бааларды белгилөө боюнча чараларды көрүп жатышат. Дүйнөдө азык-түлүк проблемасы курчуп кеткен учурда, бир жагынан, азык-түлүк менен өзүн-өзү толук камсыз кылбоо, экинчи жагынан, аны ташып келүүдөгү мүмкүн болгон тоскоолдуктар (административдик, экономикалык) Кыргызстандын азык-түлүк рыногундагы кырдаалдын тез терс өзгөрүшү коркунучун жаратат.

Азык-түлүк коопсуздугунда аныкталган коркунучтардын жана өлкөнүн калкын азык-түлүк менен камсыз кылуудагы жогоруда көрсөтүлгөн тенденциялардын негизинде, биздин эсептөөлөр боюнча, азык-түлүк коопсуздугунун начарлашына алып келүүчү сценарийлер төмөнкүдөй болушу мүмкүн.

1-сценарий. Азык-түлүккө жеткиликтүүлүктүн макроэкономикалык туруксуздук жана калктын жашоо деңгээлинин төмөндөшү менен байланыштуу азайышы.

Көптөгөн өлкөлөрдө уланып жаткан экономикалык кризис жана экологиялык көйгөйлөр алардын калкынын жашоо деңгээлинин начарлашына алып келүүдө. Кыргызстан дүйнөлүк экономикага белгилүү интеграциядан улам мындай окуялардан четтеп калбайт. Бул сценарийде калктын белгилүү бир бөлүгүнүн кирешеси төмөндөшү мүмкүн, бул жакырчылыктын өсүшүнө жана тамак-аштын экономикалык жеткиликтүүлүгүнүн начарлашына алып келет.

2-сценарий. Ата мекендик өндүрүштүн физикалык көлөмүнүн төмөндөшүнө, табигый кырсыктарга, ошондой эле эл аралык азык-түлүк рынокторунда баалардын кескин өсүшүнө байланыштуу тамак-аштын жеткиликтүүлүгүнүн кыскарышы.

Кыргыз Республикасынын дээрлик бардык аймактарындагы жаратылыш-климаттык шарттары айыл чарба өндүрүшүн кооптуу түргө кошууга мүмкүндүк берет. Кыргызстан суу менен камсыз болгон өлкө болгонуна карабастан, кургакчыл жылдарда ирригациялык системалардын начарлашынан, уюштуруучулук кемчиликтерден жана сууну керектөөнүн натыйжасыздыгынан улам татаал кырдаал (мисалы, сугат жерлеринин аянтынын кыскарышы) келип чыгышы мүмкүн. Өлкөдө түшүмдүн бир бөлүгүн талкалаган сел көп катталып, жолдор бузулуп, азык-түлүк жеткирүүгө тоскоолдуктар жаралган жер

титирөөлөр болуп турат. Бирок өткөн жылдарда айыл чарба өндүрүшүнө олуттуу таасирин тийгизген табигый факторлор жергиликтүү мүнөздө болгон.

3-сценарий. Ата мекендик өндүрүштүн түзүмдүк тартыштыгы менен байланышкан тамак-аштын азайышы.

Ички керектөөгө карата ички өндүрүштүн түзүмдүк тартыштыгы саясий, рыноктук, табигый же экологиялык факторлордун таасири астында өндүрүштүн түзүмүнүн өзгөрүшүнө байланыштуу жалпы тамак-аш керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн өз алдынча өндүрүлгөн тамак-аш азыктарынын туруктуу жетишсиздиги катары аныкталат. Кыргызстанда базалык тизмедеги мындай азыктарга түзүмдүк тартыштык топтолгон фактор болуп саналган буудай, кант, өсүмдүк майы кириши мүмкүн.

4-сценарий. Азык-түлүк тартыштыгынын ар кандай түрлөрүнүн айкалышы.

Ошондой эле ар кандай сценарийлердин айкалышы ыктымал. Мисалы, түзүмдүк тартыштык менен тамак-аш өндүрүшүнүн физикалык көлөмүнүн кескин төмөндөшүнүн айкалышы. Алардын биргелешкен таасири ички рынокко ата мекендик өндүрүлгөн азык-түлүк продуктуларын жеткирүүнүн үзгүлтүккө учурашына алып келиши мүмкүн, бул азык-түлүк товарларына суроо-талаптын кескин өсүшү менен коштолору ыктымал. Бирок, иш жүзүндө азык-түлүк рыногунда өзгөрүүнүн мындай сценарийи алардын бир убакта өзгөрүшү үчүн негизги факторлордун жоктугунан улам бир аз күмөндүү болушу мүмкүн.

Кыргыз Республикасындагы азык-түлүк коопсуздугунда туруксуздук жаратуу коркунучтарынын сценарийдик талдоосу орто мөөнөттүү келечекте айрым сценарийлердин пайда болуу ыктымалдуулугу төмөн экендигин көрсөттү. Бул, негизинен, дүйнөлүк экономиканын рецессиянын жаңы этабына киришинен улам уланып жаткан макроэкономикалык туруксуздук менен шартталат. Макроэкономикалык туруксуздуктун өнүгүшү калктын кирешелеринин жана жашоо деңгээлинин төмөндөшү, азык-түлүк өндүрүшүндөгү түзүмдүк теңдешсиздиктин күчөшү, ошондой эле азык-түлүк менен өзүн-өзү камсыз кылуунун босого маанилеринин критикалык деңгээлге жакындашы менен коштолот. Бул сценарий ошондой эле Украинадагы кырдаалдын андан ары курчушу жана Россия Федерациясына каршы санкцияларды күчөтүү менен байланыштуу, бул азык-түлүк бааларынын өсүшүнө жана инфляциялык процесстердин өнүгүшүнө алып келиши мүмкүн, бул жалпысынан тамак-аш азыктарынын экономиканын жеткиликтүүлүгүнө өтө терс таасирин тийгизиши ыктымал.

«Агроззык-түлүк секторунун негизги звеносу катары агроөнөр жай комплексинин учурдагы абалы жана өнүгүү тенденциялары» деген үчүнчү глава азык-түлүк проблемасын чечүүдө айыл чарба өндүрүшүнүн ролун, айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуунун негизги жолдорун жана куралдарын, азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу үчүн колдо болгон ресурстарды талдоого арналган.

Агроөнөр жай комплекси – бул дүйнөлүк жана улуттук азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуунун фундаменталдуу звеносу катары айыл

чарбасына негизги роль берилген татаал социалдык-экономикалык система болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы ар дайым өндүрүштүн маанилүү тармактарынын бири болуп келген жана болуп кала берет, мында өлкөнүн бойго жеткен калкынын дээрлик үчтөн бир бөлүгү иштейт.

3.1 - таблица. Кыргызстандын ИДПсындагы айыл чарбасынын үлүшү, %

	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022
ИДПда айыл чарбасынын үлүшү	41.4	34.2	28.2	17.7	17.1	13.6	14.7	12.1

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтары [Электрондук ресурс]. - Улуттук эсептер - Кирүү режими: <https://www.stat.kg/ru/statistics/nacionalnye-scheta/>. – Башкы экрандан.

3.1- таблицада көрүнүп тургандай, айыл чарба өндүрүшүнүн жалпы көлөмү көбөйүп жатканына карабастан, өлкөнүн ички дүң продукциясынын жалпы түзүмүндө айыл чарбасынын үлүшү жыл санап азайып баратат. Айыл чарбасынын үлүшүнүн төмөндөшү тоо-кен казып алуу тармагын, биринчи кезекте алтын өндүрүүнүн өнүгүшү, ошондой эле экономиканын башка тармактарын - өнөр жайды, кызмат көрсөтүүлөрдү жана туризмди өнүктүрүүнүн өсүшү менен байланыштуу.

Бардык айыл чарба жерлеринин 85%тен ашыгын табигый жайыттар ээлейт. Айдоо жерлеринин үлүшү айыл чарба аянтынын 12%, чабындылардын үлүшү 1,8% түзөт, 3.2- таблицадагы маалыматтар.

3.2- таблица. Кыргыз Республикасында айыл чарба азыктарын өндүрүү, миң тонна

А/ч азыктары	2005	2010	2015	2020	2021	2022
Буудай	950.1	813.3	704.6	629.1	362.7	592.5
Арпа	213.5	231.5	370.1	510.2	274.0	539.6
Меке жүгөрү	437.3	440.9	641.9	714.1	691.1	732.6
Күрүч	17.1	20.9	30.2	44.5	46.3	44.2
Дан буурчак өсүмдүктөрү	45.8	73.6	96.71	107.2	85.5	80.7
Кант кызылчасы	288.8	139.2	183.2	448.8	365.6	468.1
Май өсүмдүктөрү	87.6	60.7	49.1	23.9	17.8	19.7
Картошка	1141.5	1339.4	1416.4	1327.2	1289.1	1275.0
Жашылчалар	736.6	812.1	1052.1	1131.2	1114.1	1163.6
Бакча өсүмдүктөрү	85.8	157.3	248.5	261.5	224.9	226.1
Мөмө-жемиштер	146.7	193.4	209.1	278.0	266.4	275.5
Эт (союлган салмакта)	181.7	187.8	208.3	230.4	235.0	241.8
Сүт	1197.6	1359.9	1481.1	1668.0	1698.9	1734.1
Жумуртка (миң даана)	317.5	373.1	432.9	562.0	564.2	607.9

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтары [Электрондук ресурс]. – КРнын айыл чарбасы. - Кирүү режими: <http://www.stat.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo.-> Башкы экрандан.

Кыргызстандын айыл чарба жерлеринин түзүмү дыйканчылык жана мал чарбачылыгы менен бирдей алектенүүгө мүмкүндүк берет.

Салттуу түрдө Кыргызстанда негизги айыл чарба өсүмдүктөрү болуп дан эгиндери (буудай, арпа, жүгөрү), картошка, жашылча-жемиштер, мөмө-жемиштер жана коон-дарбыздар эсептелет. Буудай азык-түлүк коопсуздугунун реестриндеги негизги маанилүү азыктардын бири катары Кыргызстандын бардык айыл чарба аймактарында өстүрүлөт. Акыркы он жылдын ичинде айдоо аянттарынын бир кыйла кыскаргандыгына карабастан, буудай республикада дагы эле маанилүү азык-түлүк өсүмдүгү бойдон калууда. Талданып жаткан мезгилде өлкөдө 2005-жылы 950,1 миң тонна буудай өндүрүлүп, өндүрүүнүн максималдуу деңгээлине жетишилген, бул 2022-жылдын деңгээлинен 1,6 эсеге жогору болгон. Ал кезде Кыргызстандын өзүнүн буудай өндүрүү көлөмү данды импорттобостон, ун тартуучу продукцияга болгон ички керектөөнү толук жаба алмак. Бирок, өздүк наркынын кымбаттыгына жана рентабелдүүлүгүнүн төмөндүгүнө байланыштуу көпчүлүк дыйкандар, өзгөчө тобокелчиликтүү дыйканчылык аймактарында буудай айдоо аянттарын кыскартып, башка, кирешелүү жана пайда алып келүүчү айыл чарба өсүмдүктөрүн же тоют өсүмдүктөрүн өстүрүүгө өтүшкөн.

Республиканын айыл чарба тармагынын азыркы абалына талдоо жүргүзүү менен, жалпысынан ата мекендик продукцияны өндүрүү Кыргызстандын калкын сүт, картошка, жашылча-жемиш, айыл чарба продукциялары менен толук камсыз кылууга мүмкүндүк берет, ал тургай продукциянын бир бөлүгү коңшу өлкөлөргө экспорттолот деп айтууга болот.

Ал эми май өсүмдүктөрү, буудай, кант, эт жана жумуртка сыяктуу азыктар боюнча белгилүү бир факторлордон улам толук көз карандысыздыкка жетүү өтө кыйын болсо, бул азыктар боюнча импортко көз карандылыкты олуттуу кыскартуу, башка азык түрлөрү боюнча экспортту көбөйтүү үчүн өлкөдө жетиштүү потенциал жана ресурстар бар. Бирок бул үчүн ата мекендик жана чет элдик инвесторлорду тартуу менен жаңы инновациялык ыкмаларды жана технологияларды колдонуу зарыл [Беков, Т. Н. Повышение эффективности сельскохозяйственного производства как основа решения продовольственной безопасности [Текст] / Т. Н. Беков. - Вестник Кыргызстана. - №2 (1). - 2022. - С.94-102].

Тышкы экономикалык чакырыктардын шарттарында агроенер жай комплексин дүйнөлүк жана улуттук масштабда өнүктүрүүнүн негизги милдеттери: калктын ар бир кишисине продукция чыгарууну көбөйтүү; талап кылынган сапатта жана ассортиментте тамак-аштын физикалык жана экономикалык жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу; өндүрүштү техникалык жана технологиялык жактан жаңылоо; калкты азык-түлүк менен камсыз кылуунун абалын дайыма жөнгө салуу болуп саналат.

2018-2023- жылдарга Кыргыз Республикасынын Азык-түлүк коопсуздугу жана тамактануу программасынын көптөгөн багыттарын ишке ашыруу ресурстук факторлор менен байланышкан. Айыл чарба өндүрүшүндө ресурстардын негизги түрлөрүн - жер, суу, эмгек, биологиялык, илимий, инновациялык, техникалык ресурстарды көбөйтүү жана натыйжалуу пайдалануу

боюнча чаралардын комплексин ишке ашыруу сунушталууда. Өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу калкты азык-түлүк менен ишенимдүү жана жеткиликтүү камсыздоону кепилдеген көлөмдө жана баада айыл чарба продукциясын өндүрүү үчүн агроөнөр жай комплексинин ресурстук мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашыруунун натыйжасы болуп саналат.

Бирок Кыргызстанда жер өтө натыйжасыз жана сарамжалсыз пайдаланылып жатат. 1 млн. 287 миң гектар айдоо аянтынын 5% жакыны же 65 миң гектарга жакын айдоо жери жыл сайын пайдаланылбай калууда. Мунун көптөгөн себептери бар – сугат суунун жетишсиздиги, ирригациялык тармактын бузулушу, обочо жайгашкандыгы, саздак жерлер ж.б. Жер участкаларын оттоо чөп басып, кыртышы бузулууда. Бул жерлерди кайра иштетүү жыл өткөн сайын бир топ кыйын болуп баратат.

Кыргызстандын суу ресурстарынын жалпы көлөмү жылына 560,6 км³, анын болжол менен 48,7 км³ дарыялардын агымы болуп эсептелет. Кыргызстанда керектелүүчү суунун жалпы көлөмү жылына 10-12 млрд. куб метрди түзөт. Дарыяларда, каналдарда, ирригациялык курулуштарда ташуу учурунда суунун коромжусу 1,7—2,3 млрд. кубометрге жетет. Сугат жерлерин негизинен майда дарыялар суу менен камсыз кылат, алар аркылуу 800 миң гектарга жакын жер же бардык сугат жерлердин 76 пайызы сугарылат. Кыргызстандын суу ресурстарынын эбегейсиз кору бүткүл аймак боюнча бирдей эмес бөлүштүрүлгөн. Бул айдоо жерлерине суу жеткирүү үчүн соркысмаларды жигердүү колдонууга мажбурлайт, бул продукциянын өздүк наркын жогорулатат, ошондой эле тамчылатып сугаруу ыкмасын кеңири колдонууга шарт түзөт.

Айыл чарба өндүрүшүнүн ресурстарынын айрым түрлөрү пайдалануунун төмөн деңгээли менен мүнөздөлөт. Бир эле мисал — эмгек ресурстарын пайдалануу болуп саналат. Өлкөнүн калкынын дээрлик 66%ы айыл жеринде жашайт, ошол эле учурда айыл чарба тармагында квалификациялуу кызматкерлер, өзгөчө техникалык тейлөө, агрономия, ветеринария тармагында кадрлар жетишсиз. Квалификациялуу жумушчулардын жана техникалык кызматкерлердин жетишсиздиги айыл чарба тармагындагы эмгек акынын аздыгынан келип чыгат, анын натыйжасында билимдүү адистердин көбү шаарларга же эмгек миграциясына, негизинен Россияга кетип жатышат.

Жакынкы келечекте айылдын экономикасын масштабдуу диверсификациялоонун, айыл жеринде айыл чарбалык эмес тармактарды (агротуризм, тейлөө кызматтары, элдик кол өнөрчүлүк) артыкчылыктуу өнүктүрүүнүн эсебинен гана тармактын эмгек жүгүн түп-тамырынан бери жеңүүгө болот. Айыл экономикасын диверсификациялоо айыл чарбасынан ашыкча жумушчу күчтүн үзгүлтүксүз өтүшүн камсыз кылат жана айыл чарба экономикасын өнүктүрүүнүн интенсивдүү түргө, андан кийин өнүгүүнүн инновациялык, санариптик түрүнө өтүү үчүн негиз түзөт.

Тилекке каршы, республиканын айыл чарбасында камсыздоо фондун кыскартуу тенденциясы байкалууда. Талдоо жүргүзүлүп жаткан мезгилде негизги айыл чарба багытындагы өндүрүштүн өздүк наркы 10,0%га төмөндөгөн.

Бул жагдай эл чарбасынын негизги фондуларында айыл чарбасынын салыштырма салмагын 7,4 %дан 6,4 %га чейин кыскартууга алып келген.

Өлкөнүн айыл чарбасы майда өндүрүштүн архаикалык түзүлүшүнөн улам дагы эле жеке чет өлкөлүк инвестициялар үчүн жагымсыз тармак бойдон калууда, бул жагдай ата мекендик айыл чарбасынын агротехнологиялык базасын модернизациялоого терс таасирин тийгизбей койбойт. Республикага чет өлкөлүк инвестициялардын агылып келүүсүндө айыл чарбасынын үлүшү 0,2 % гана түзөт.

«Сооданын толукталышы жана азык-түлүк коопсуздугунун деңгээли» деп аталган төртүнчү глава Кыргызстандын тышкы соода байланыштарынын түзүмүн талдоо, азык-түлүк товарларынын тышкы соодасын жана азык-түлүк коопсуздугунун деңгээлин баалоого арналган.

Ар бир өлкөнүн тышкы соода ишмердүүлүгү өлкөнүн экономикасынын интегралдык көрсөткүчү болуп саналат.

Кыргызстан өнөктөштүккө, өз ара пайдалуу соода-экономикалык мамилелерге жана түрдүү эл аралык экономикалык жана соода уюмдарына интеграцияга негизделген ачык көп векторлуу тышкы саясатты жүргүзүүдө тышкы экономикалык жана саясий байланыштарды жана артыкчылыктарды аныктайт. Өнөктөш мамлекеттер менен соода-экономикалык мамилелер эки тараптуу келишимдердин алкагында да, ошондой эле ДСУ, ЕАЭБ, ШКУ жана башка уюмдарга интеграциянын алкагында да өнүгүп жатат.

Азык-түлүк коопсуздугун, анын ичинде интеграция шартында чечүүдө тышкы соода ишмердүүлүгүнүн маанилүүлүгү көптөгөн чет элдик жана ата мекендик изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде баса белгиленген.

Кыргызстандын эл чарбасынын түзүмүндө соода жана кызмат көрсөтүү чөйрөсү өзгөчө роль ойнойт жана анын туруктуу өнүгүүсүн турукташтыруучу фактор болуп саналат. Тышкы сооданын динамикалуу өнүгүшү сооданы толук либералдаштыруу, өз ара пайдалуу соода-экономикалык кызматташтыкты өнүктүрүүгө ар тараптуу мамлекеттик колдоо көрсөтүү менен камсыз кылынат, бул улуттук экономиканын ачыктыгына, дүйнөлүк жана региондук рынокторго интеграцияланышына оң таасирин тийгизет.

4.1- таблица. Кыргыз Республикасынын тышкы соода жүгүртүүсүнүн динамикасы жана түзүмү, 2015-2021-жылдар, АКШ млн.доллары м-н

Көрсөткүчтөр	2006	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Тышкы соода. жүгүртүү	2822	4978	5 638	6259	7128	6975	5692	8332	12058
Экспорт	794	1756	1483	1764	1836	1986	1973	2752	2255
Импорттоо	1718	3223	4154	4495	5292	4989	3718	5570	9803
Теңдем	-924	-1467	-2671	- 2731	- 3456	- 3003	-1745	-2818	-7548

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтары [Электрондук ресурс]. – Кызмат көрсөтүүлөрдүн тышкы соодасы. - Кирүү режими: <https://www.stat.kg/ru/opendata/category/5176/>. - Башкы экрандан.

4.1- таблицада көрсөтүлгөндөй, Кыргызстандын жалпы тышкы соода жүгүртүүсү акыркы 5 жылда 28,2%га өскөн. 2020-жылы тышкы сооданын көлөмүнүн байкаларлык төмөндөшү байкалган, бул COVID-19 пандемиясына байланыштуу болгон. Ушундай эле тенденция товарлардын импортунда да байкалат, 2020-жылы Кыргызстанга товарлардын импорту 2019-жылга салыштырмалуу 25,4% аз болгон. Бирок, бардык карантиндик чектөөлөр алынып салынгандан жана чек аралар ачылгандан кийин импорт 49,8% түзүп, кескин көбөйгөндүгү белгиленди, бул пандемиядан улам аткарылбай калган мурда түзүлгөн келишимдер боюнча жеткирүүлөрдү ишке ашыруу жана белгилүү бир таңсык товарлар менен рынокту толуктоо менен байланышкан.. Белгилеп кетсек, пандемия учурунда Кыргызстандан товарлардын экспорту кыскарган жок, бул мезгилде негизинен азык-түлүк товарлары – сүт азыктары, жашылча-жемиштер жана башка товарлар экспорттолгон. [Беков, Т. Н. Внешняя торговля продовольственными товарами, как важный элемент обеспечения продовольственной безопасности [Текст]/ Т. Н. Беков . - Вестник Кыргызстана. - №2 (2). - 2022. - С.106-112.].

Агроазык-түлүк тармагын өнүктүрүү боюнча биздин талдоо агроэкспорттук потенциалдын жогорулагандыгын жана экономикалык интеграцияны тереңдетүү шартында азык-түлүк импортун оптималдаштыруу мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтөт.

Натыйжада, анын толкундуу мүнөзүнө карабастан, айыл чарба азык-түлүктөрүнүн тышкы соодасы да өнүгүп жатат.

4.2- таблица. Кыргыз Республикасында 2015-2022-жылдарга айыл чарба продукциясынын жана тамак-аш азыктарынын тышкы соодасынын динамикасы

	өлчөө бирдиги	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Экспорттоо: ЕАЭБ өлкөлөрүнүн үлүшү	млн долл. %	62.6 15.3	75.6 16.9	83.3 15.4	51.7 8.1	72.4 11.3	91.5 16.5	92.7 11.7	144.6 9.6
Импорттоо - ЕАЭБ өлкөлөрүнүн үлүшү	млн долл. %	265.7 12.9	237.3 14.6	275.9 14.8	248.1 11.5	233.7 11.1	227.3 12.1	276.4 10.5	282.8 8.7
Соода жүгүртүү: ЕАЭБде үлүшү	млн долл. %	328.3 13.3	312.9 15.1	359.2 14.9	299.8 10.7	306.0 11.2	318.8 13.1	369.1 10.8	427.4 9.0

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн жана эсептелген [Электрондук ресурс]. - Эл аралык соода. - Кирүү режими: tat.kg/ru/statistics/vneshneekonomicheskaya-deyatelnost. - Башкы экрандан.

4.2- таблицада көрүнүп тургандай, Кыргыз Республикасынын айыл-азык-түлүк товарларынын тышкы соода жүгүртүүсү көрсөтүлгөн мезгилде динамикалуу өнүгүп жатат. Айыл чарба жана азык-түлүк товарлары боюнча тышкы соода жүгүртүүнүн көлөмү 41,6%га өстү, бул өлкөнүн жалпы тышкы

соода жүгүртүүсүндөгү айыл чарба жана азык-түлүк товарлары менен сооданын үлүшүнүн 14,9дан 16,5%ке чейин өсүшүнө алып келди.

Агроазык-түлүк товарларын экспорттоонун көлөмү өсүүдө, ал көрсөтүлгөн мезгилде 49,5%га өстү. Өнөр жай продукциясын экспорттоонун географиясы жана ассортименти кеңейүүдө.

Айыл чарба жана азык-түлүк товарларынын негизги рыноктору мурдагыдай эле КМШ өлкөлөрү жана, атап айтканда, ЕАЭБ өлкөлөрү болуп саналат. ЕАЭБ өлкөлөрүнө экспорттолгон продукциянын үлүшү 48,1ден 63,6%га чейин олуттуу өстү. Продукциянын негизги бөлүгү салттуу түрдө Россия Федерациясына жана Казакстанга экспорттолот. КМШдан тышкары өлкөлөрдөн Түркияга, ЕБ өлкөлөрүнө жана Жакынкы Чыгышка экспорттун көлөмү өсүүдө.

ЕАЭБ алкагында экспорттук-импорттук операциялардын негизги үлүшү Россияга (66,6%), андан кийин Казакстанга (30,9%) жана Беларусияга (2,1%) туура келет. ЕАЭБдин соода жүгүртүүсүндө Кыргызстан менен Армениянын үлүшү анча чоң эмес (0,3%).

Бир караганда, Кыргызстандын ЕАЭБ өлкөлөрү менен толук соода интеграциясы, бардык күтүүлөргө каршы, али боло элек деп айтууга болот, бирок ЕАЭБдин отчетуна ылайык, соода жүгүртүүдө тез «гиганттык» өсүш жок болгонуна карабастан, Кыргызстанда экспорттун түзүмү өзгөрдү, кошумча наркы жогору товарлардын – текстиль, текстиль буюмдары жана бут кийимдердин салыштырма салмагы олуттуу жогорулады.

Биримдикке мүчө болгонуна карабастан ЕАЭБге мүчө өлкөлөр көп векторлуу тышкы экономикалык жана соода саясатын карманышат. ЕАЭБдин бардык мүчө-өлкөлөрү өздөрүнүн соода-экономикалык стратегияларына ээ, ар түрдүү эл аралык соода-экономикалык институттарга жана платформаларга активдүү интеграцияланып, өлкөлөрдүн экономикалык потенциалына жана ички рыноктун керектөөлөрүнө негизделген соода операцияларын жүргүзүшөт.

Үчүнчү өлкөлөрдүн ичинен Кыргызстандын негизги соода өнөктөшү Кытай Эл Республикасы болуп саналат, ал узак убакыт бою Кыргызстанга импорттук товарлардын негизги жеткирүүчүсү болгон, акыркы эки жылда гана бул багытта Россиядан артта калган, 4.3 - таблицадагы маалыматтар.

4.3- таблица. 2017-2021-жылдарга Кыргыз Республикасына импорттун көлөмү, млн АКШ доллары

Өлкөлөр	2017	2018	2019	2020	2021
Бардыгы	4 494,7	5 291,9	4,989,0	3,718,0	5 570, 1
Армения	18	0,65	0,59	4, 7	10, 9
Беларус	108, 6	47, 2	46,5	37, 1	56,5
Казакстан	520,5	602, 7	649, 4	523,6	684,8
Орусия	1 232,7	1 510,7	1 404,3	1 319,9	1,872,5
Кытай	1 500, 0	1,942,2	1,733,9	737, 9	1 463,3
Түркия	224, 9	290, 2	221, 9	194, 9	321, 1
Тажикистан	14,5	12, 8	10, 3	9, 2	4, 1
Өзбекстан	163, 6	177, 9	200, 3	188, 9	316,5

Европа өлкөлөрү	316.6	318.1	310.7	269.9	290,0
Башка өлкөлөр	411.3	389, 2	410, 9	432.5	550.2

Булак: Евразия экономикалык комиссиясынын маалыматы [Электрондук ресурс]. – Үчүнчү өлкөлөр менен тышкы соода Кирүүү режими: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/tables/extra/Pages/2021/12_180.aspx. - Башкы экрандан.

Агроазык-түлүк товарларын соодалоо экологиялык жактан таза тамак-аш азыктарын өндүрүүнүн көлөмүн көбөйтүүдө жана тышкы рынокторго жеткирүүдө республиканын салыштырмалуу артыкчылыктарын ишке ашыруу жана муктаждыктары өз алдынча канааттандырылбаган азык-түлүктүн импортун оптималдаштыруу аркылуу ички азык-түлүк рыногун тең салмактуу өнүктүрүүнү камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

Бирок, айыл чарба азык-түлүктөрүнүн тышкы соода жүгүртүүсүндө дагы эле терс сальдо сакталып турат. 2022-жылы азык-түлүк импортунун көлөмү анын экспортуна дээрлик 1,62 эсеге ашкан, бул республикада жүргүзүлүп жаткан импортту алмаштыруу жана азык-түлүк менен өзүн-өзү камсыз кылуу саясатынын жетишсиздигин көрсөтүп турат.

Ошону менен бирге, азык-түлүк импортунун географиясында олуттуу түзүмдүк өзгөрүүлөр болгон. Кыргызстандын айыл чарба жана азык-түлүк товарларын импорттоо боюнча негизги өнөктөштөрү Россия, Казакстан, Өзбекстан, Түркия жана Кытай болуп саналат. ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдөн Кыргызстанга айыл чарба жана азык-түлүк товарларын импорттук сатып алуулар көбөйдү. ЕАЭБде жүргүзүлүп жаткан макулдашылган агроазык-түлүк саясатынын алкагында ички импортту алмаштыруу саясаты оң натыйжага алып келет. ЕАЭБ өлкөлөрүнөн импорттолгон азык-түлүктүн үлүшү талданып жаткан мезгилде 59,3%дан 64,8%га өскөн. Бул биринчиден, буга чейин алыскы чет өлкөлөрдөн алынып келген эт азыктарын, кантты, өсүмдүк майын, жумуртканы керектөөдө ички импортту алмаштыруунун эсебинен жетишилди.

Импорттук тамак-аштын негизги түрлөрү катары өлкөгө дан, ун, өсүмдүк майы, эт, жашылча жана жемиштер, кант, өсүмдүк майы ж.б. алынып келинет. Талдоо жүргүзүлүп жаткан мезгилде дандын жана ундун импорту 27,0%га, эт (канаттуулар) 15,6%га өскөн. Республикада азык-түлүктүн бул түрлөрүнүн импортунун көбөйүшү алардын жетишсиз өндүрүлүшүнө байланыштуу. Ошондой эле ички мүмкүнчүлүктөрдү эске алуу менен канттын жана өсүмдүк майынын импорту да толук негиздүү, бирок бул көрсөткүч боюнча импорттун көлөмү акыркы жылдарда кыскарууда.

Ошону менен бирге, 2022-жылы 2015-жылга салыштырмалуу жашылча-жемиш импортунун дээрлик 10 эсеге өсүүсү өзгөчө байкалат. Учурда жашылчаны импорттоонун көлөмү анын республикадан экспорттолгон көлөмүнө дээрлик барабар. Бул өсүш негизинен сезондор аралыкта, атап айтканда, коңшу Өзбекстандан жашылча-жемиштердин импортунун көбөйүшү менен түшүндүрүлөт. Бул жагдай республикада күнөскана чарбаларын өнүктүрүү көйгөйлөрүн, атап айтканда, тиешелүү мамлекеттик жөнгө салуу жана колдоо көрсөтүү зарылдыгын көрсөтөт. Мөмө-жемиш импортунун өсүшү

дээрлик 3,4 эсеге өстү, бул жалпысынан калктын тең салмактуу тамактанууга өсүп жаткан суроо-талаптарын канааттандыруу маселелерин чечүүгө мүмкүндүк берет, 4.4- таблицадагы маалыматтар.

4.4- таблица. Кыргыз Республикасынын айыл чарба азык-түлүктөрүнүн негизги түрлөрү боюнча импортунун түзүмү, млн АКШ доллары.

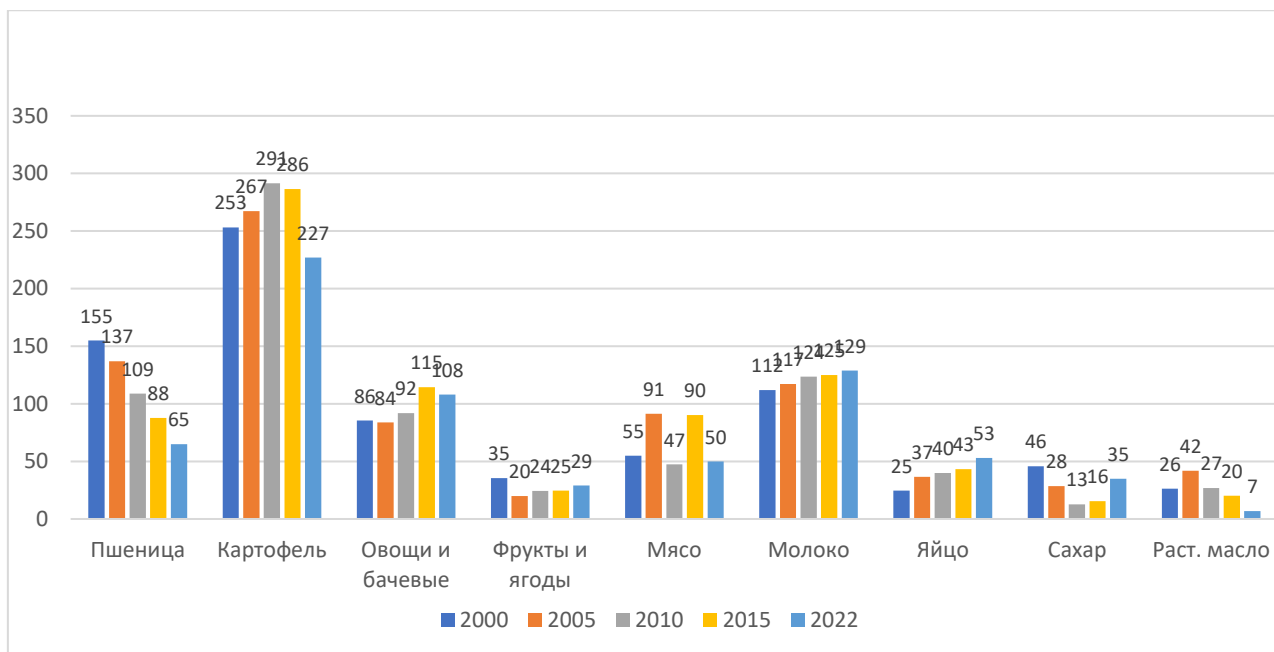
Аталышы	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Эт азыктары	0.8	0.4	1.3	0.7	1.6	7.5	17.1	4.8
Балык азыктары	8.7	4.5	5.2	4.8	5.6	4.1	4.6	6.4
Дан эгиндери	74.4	77.1	46.3	26.3	46.4	40.9	67.2	95.4
Кофе, чай жана татымалдар	10.6	10.6	13.5	15.8	13.7	14.6	16.3	17.2
Жашылчалар	6.5	10.9	13.8	14.7	25.3	41.8	76.1	64.5
Жемиштер	27.2	33.3	45.4	69.9	83.5	54.3	93.2	91.8
Кант	58.1	63.0	43.2	37.1	28.7	20.4	41.7	98.8
Жаныбарлардан же өсүмдүктөн алынган майлар	68.8	55.5	57.5	53.9	53.7	52.8	76.6	108.8

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтары [Электрондук ресурс]. – Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы, 2011-2015, 2016-2021-жж. - Б., 2022. - Кирүү режими: <http://www.stat.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo.-> Башкы экрандан.

Азык-түлүк коопсуздугун макроэкономикалык деңгээлде баалоо азык-түлүктүн өзүн-өзү камсыздоосун талдоо, калк үчүн тамак-аштын физикалык жана экономикалык жеткиликтүүлүгүн аныктоо жолу менен жүргүзүлөт. Азык-түлүк коопсуздугунун деңгээли мамлекеттин социалдык-экономикалык абалын баалоодо негизги факторлордун бири болуп саналат.

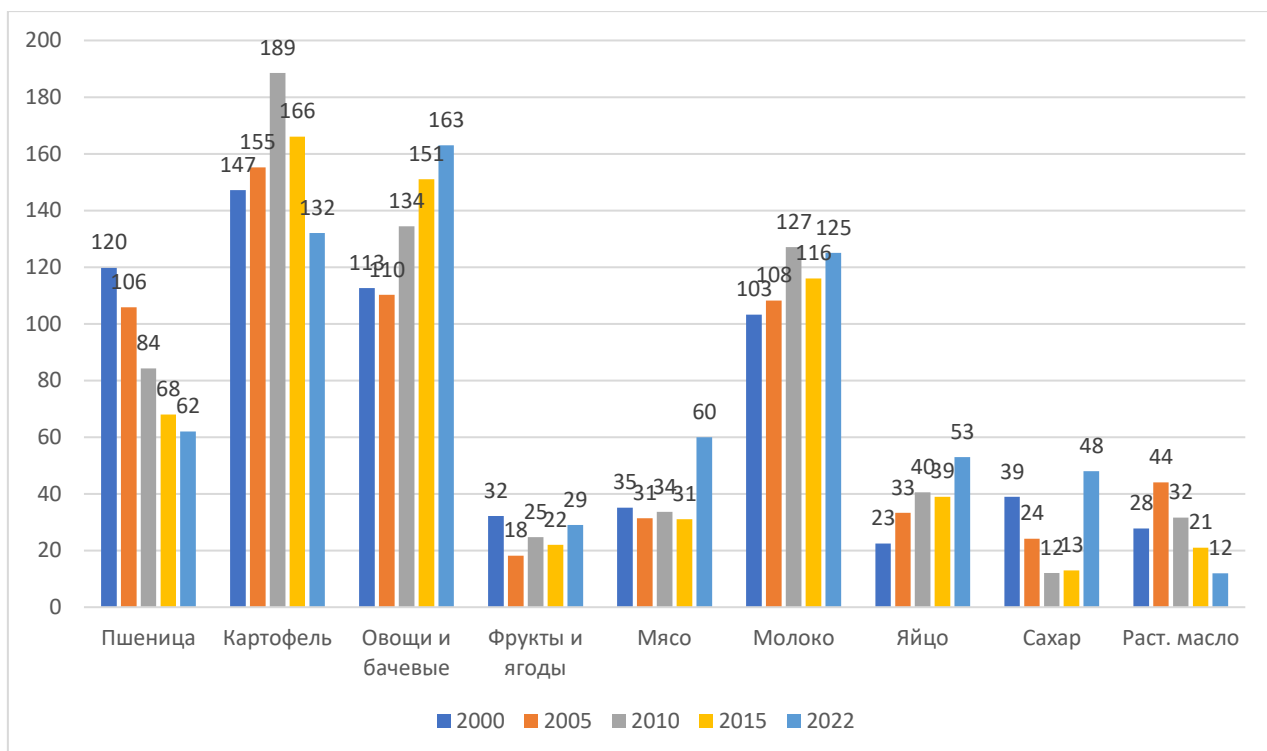
Андан ары Кыргыз Республикасындагы негизги тамак-аш азыктарын иш жүзүндө керектөөгө салыштырма талдоо жүргүзөбүз (4.1-сүрөт).

Эсептөөлөр 2.1- бөлүмдө келтирилген азык-түлүк коопсуздугунун деңгээлин баалоо методологиясына ылайык жүргүзүлдү.

4.1-сүрөт. Кыргыз Республикасындагы тамактануунун минималдуу ченемдери боюнча азык-түлүк менен камсыздоонун деңгээли, %

Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн жана эсептелген [Электрондук ресурс]. – Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы, 2011-2015, 2016-2021-жж. - Б., 2022. - Кирүү режими: <http://www.stat.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo>.- Башкы экрандан.

4.2-сүрөт Кыргыз Республикасындагы орточо физиологиялык керектөө ченемдери боюнча азык-түлүк менен камсыздоонун деңгээли

Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн жана эсептелген [Электрондук ресурс]. – Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы, 2011-2015, 2016-2021-жж. - Б., 2022. - Кирүү режими: <http://www.stat.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo>.- Башкы экрандан.

Кыргыз Республикасында тамак-аштын үч гана түрү – жашылчалар, картошка жана сүт азыктары боюнча керектөө деңгээли ченемдик (орточо физиологиялык) деңгээлден жогору (4.2-сүрөт). Картошканы, жашылчаларды жана сүт азыктарын керектөөнүн иш жүзүндөгү көлөмү ченемдик көлөмдөн бир кыйла ашып кетти жана бул тенденция каралып жаткан бүткүл мезгил ичинде болжол менен бирдей деңгээлде сакталууда. Минималдуу керектөөнүн ченемдерине негизделген эсептөөлөр боюнча, картошка менен камсыздоо коэффициенти 220-250%, жашылчалар боюнча 110,0%, сүт азыктары боюнча 110-120%, б.а. республика өзүнүн керектөөлөрүн толук канааттандырат жана импорттоого даяр. Ошону менен бирге картошканы, жашылчаларды жана коондарбызды, сүт азыктарын керектөө ченемдери иш жүзүндө орточо физиологиялык ченемден ашат. [Беков, Т. Н. Оценка уровня продовольственной безопасности [Текст] / Т. Н. Беков. - Вестник Кыргызстана. - № 1(1). - 2023.- С.85-96].

Буудай жана өсүмдүк майы үчүн керектөөнүн төмөндөө тенденциясы байкалууда. Өсүмдүк майына келсек, изилдөө мезгилиндеги продукциянын бул түрүнө суроо-талап 44,8 миң тоннадан 64,7 миң тоннага чейин өскөн. Бирок, ички рыноктун көлөмү бул азыкка болгон муктаждыкты канааттандырбайт, 2000-2010-жылдары ички рыноктун көлөмү 12,4-14,1 миң тоннанын ортосунда сакталып турган, бирок 2020-жылы өсүмдүк майынын ички рыногунун көлөмү 5,6 миң тоннага чейин төмөндөгөн, б.а. 2,5 эсеге кыскарган.

Мөмө-жемиштерди, этти жана кантты керектөө начар жана туруктуу эмес темп менен өсүп жатат. Мындан тышкары, тамак-аш азыктарынын бул тобу үчүн ченемге карата иш жүзүндөгү керектөөнүн деңгээли 40,0%дан ашпайт. Бул жагынан өзгөчө көңүл бура турган нерсе - кант рыногунун өнүгүшү, ал катуу термелүүлөргө дуушар болууда.

Республикада керектөөнүн динамикалык өсүшү байкалып жаткан жападан жалгыз көйгөйлүү азык жумуртка болуп саналат. Ички жумуртка рыногунун көлөмү мезгил ичинде өсүү тенденциясына ээ, жумуртка менен камсыз кылуу орточо физиологиялык керектөө коэффициенти боюнча 2000-жылы 22,5%, 2010-жылы 40,5%, 2020-жылы 61,0% түзгөн. Ички рынок продукциянын бул түрүнө суроо-талаптын өсүшүнө ийкемдүү жооп берет, жумуртка рыногунда да суроо-талап өсүү тенденциясына ээ, мисалы 2000-жылы 207,4 миллион даана өндүрүлгөн болсо, 2010-жылы 373,1 миллион даана, 2020-жылы 562,1 миллион даанага чейин өскөн. Жумуртканы керектөөнүн өсүшүнө карабастан, өлкөдө минималдуу жана орточо физиологиялык керектөө ченемдери БУУ ДСУ сунуш кылган керектөө ченемдеринен 2 эседен ашык төмөн.

Жогоруда айтылгандардын бардыгын жалпылоо менен, 2000-жылдан 2022-жылга чейинки мезгилде азык-түлүк коопсуздугуна жетишүү процесси өтө эки ача экенин белгилей кетүү керек. Бүтүндөй Кыргызстан боюнча азык-түлүктүн жеткиликтүүлүгү орточо физиологиялык керектөө ченемдери боюнча эсептелген муктаждыктын 69,9%ын гана түзөт. Жалпысынан Кыргыз Республикасында негизги тамак-аш азыктары менен өзүн-өзү камсыздоонун төмөн деңгээли төмөнкүдөй жагдайларга байланыштуу:

– айыл чарба өндүрүшүнүн майда товардык мүнөзү, б.а. айыл чарба

азыктарынын олуттуу бөлүгү (98,5%) майда дыйкан чарба жана үй чарба секторунда өндүрүлөт;

- айыл чарба эмгегинин өндүрүмдүүлүгү төмөн;
- керектөө индексинин өсүшүнүн натыйжасында азык-түлүктүн экономикалык жеткиликтүүлүгү төмөндөдү. Азык-түлүк бааларынын индекси 2020-жылы 16,7%га, 2021-жылы - 13,3%га, ал эми айрым азыктарга - этке - 44,8%га, кантка - 1,7 эсеге олуттуу өскөн.

Кыргыз Республикасында тамак-аштын негизги түрлөрү менен өзүн-өзү камсыздоо азырынча жетиштүү деңгээлде эмес. Бул өлкөнүн дүйнөлүк азык-түлүк рынокторундагы кырдаалдан, ошондой эле азык-түлүк экспорттоочу мамлекеттердин экспорттук саясатынан жогорку көз карандылыгыкта болуу коркунучун пайда кылат. Тажрыйба көрсөткөндөй, азык-түлүккө дүйнөлүк баанын тез жана олуттуу өсүшү менен (азыркы учурда байкалууда) Кыргызстанга азык-түлүк товарларын экспорттоочу бир катар өлкөлөр экспортту чектөө жана монополиялык жогорку бааларды белгилөө боюнча чараларды көрүп жатышат. Дүйнөдө азык-түлүк проблемасы курчуп кеткен учурда бир жагынан азык-түлүк менен өзүн-өзү толук камсыз кылбоо, экинчи жагынан аны ташып келүүдө жаралуучу административдик, экономикалык тоскоолдуктар Кыргызстандын азык-түлүк рыногундагы кырдаалдын терс өзгөрүү коркунучун жаратат. [Джаилов Д. С. Продовольственная безопасность в Кыргызстане: угрозы и механизмы их смягчения [Текст] / Д. С. Джаилов, Т. Н. Беков // Журнал «Реформа» КТУ «Манас». - 2022. - № 4 (96). - С. 6-11.].

Азык-түлүк коопсуздугуна коркунучтарды азайтуу үчүн төмөнкүлөр зарыл:

- азык-түлүк коопсуздугунун бардык төрт негизги компоненти – азык-түлүктүн жеткиликтүүлүгү, азык-түлүктүн жеткиликтүүлүгү, азык-түлүктү пайдалануу, азык-түлүк менен камсыз кылуунун туруктуулугу боюнча мамилелерди жөнгө салуу механизмдерин иштеп чыгуу жаатында колдонуудагы мыйзамдарды өркүндөтүү;
- мамлекеттик бийликтин чектеш чөйрөлөрүндө милдеттерди жана жоопкерчиликтерди бөлүштүрүүнүн негизинде азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы саясатты так калыптандырууну караган программалык-максаттуу мамилени киргизүүнүн негизинде азык-түлүк коопсуздугун башкарууну өркүндөтүү;
- Кыргызстанда азык-түлүк коопсуздугунун абалына мониторинг жүргүзүүнүн натыйжалуу системасын түзүү, ал көрсөткүчтөрдүн курамы боюнча жогоруда аталган төрт компоненттин бардыгында азык-түлүк коопсуздугунун абалын чагылдырууга тийиш;
- кооперацияны өнүктүрүү, кластерлерди түзүү, рыноктор менен түз байланыштын туруктуулугун жогорулатуу аркылуу айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жана өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча тиешелүү чараларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу.

«Азык-түлүк коопсуздугун интерактивдүү камсыздоону өнүктүрүүнүн багыттары жана механизмдери» деген бешинчи глава Кыргыз

Республикасында маалыматтык системаларды санариптик интеграциялоого, электрондук коммерцияны өркүндөтүүгө жана кластердик системаны өнүктүрүү механизмдерине арналган.

Интеграциялык процесстердин өнүгүшү менен Кыргызстанда санариптештирүү маселесине өзгөчө көңүл бурулду. «Санариптик Кыргызстан» 2021-2023 санариптик трансформация концепциясында жана Жол картасында 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясынын контекстинде агроөнөр жай комплексин кошкондо санариптештирүүнүн негизги багыттары аныкталган.

Кыргызстан Евразия экономикалык биримдигине (ЕАЭБ) мүчө болгондон бери өлкө санариптештирүү маселелерине көбүрөөк көңүл бура баштады, анткени ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ортосундагы ийгиликтүү жана натыйжалуу экономикалык интеграция бизнести жакындатууга жана товарлардын эркин жана тез кыймылына багытталган санариптик жана маалыматтык-коммуникациялык технологияларды интенсивдүү өнүктүрүү жана интеграциялоо менен гана ишке ашышы мүмкүн. Ошондуктан ЕАЭБ өлкөлөрү менен чарба жүргүзүүчү субъектилердин натыйжалуу өз ара аракеттенүүсү үчүн катышуучу мамлекеттердин бирдиктүү санариптик экономикалык платформаларын өнүктүрүүгө жана бекемдөөгө артыкчылык берилет.

Ошону менен бирге, бүгүнкү күндө Кыргызстан үчүн санариптик экономиканын негизги компоненттери болуп келечектүү өнөктөштөрдү издөө; өнүктүрүү үчүн инвестициялар; мамлекеттик башкаруу; экспорттук-импорттук ишмердүүлүк саналат. [Беков Т. Н. Интеграция Кыргызстана в цифровую информационную систему Евразийского экономического союза [Текст] /Т. Н. Беков. - Международный научно-теоретический журнал Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - Выпуск №9. - 2022. - С. 148-151].

Бардык кыйынчылыктарга карабастан, Кыргызстан бул тармакты активдүү өнүктүрүүгө жана зарыл болгон чечимдерди табууга аракет кылууда. «Санариптик Кыргызстан» 2021-2023 санариптик трансформация концепциясында жана Жол картасында 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясынын контекстинде өлкөдө ийгиликтүү санариптештирүү боюнча чаралар жана кадамдар кеңири жана так баяндалган.

Электрондук коммерция товарларды илгерилетүү боюнча интерактивдүү өз ара аракеттенүүнүн формаларынын бири катары Кыргыз Республикасында эми гана тамыр жайып келе жатат.

Электрондук коммерцияны өнүктүрүү агроөнөр жай секторун кеңири камтышы, өндүрүш секторун керектөө тармагы менен байланыштырышы, анын ичинде чекене сооданы, туристтик бизнес объектилерин, коомдук тамактанууну камтышы керек. Бардык иштиктүү коммуникациялар электрондук аянтчалар, интернет-порталдар, интерактивдүү байланыш каналдары аркылуу, ал эми төлөмдөр интернет-банкинг аркылуу жүргүзүлүшү керек, бул төлөм жол-жобосун кыйла тездетет жана жөнөкөйлөтөт. Интернет-экономика ата мекендик компанияларга дүйнөлүк рынокко чыгууга, сатуу каналдарын кеңейтүүгө,

жеткирүүчүлөр менен сатып алуучуларды бирдиктүү системага бириктирүүгө мүмкүндүк берет.

Электрондук коммерцияны өнүктүрүүгө Евразия экономикалык биримдигинин алкагында да өзгөчө көңүл бурулуп, анда Биримдиктин алкагында электрондук сооданы өнүктүрүү концепциясы иштелип чыккан жана макулдашылган.

Кыргыз Республикасында 2021-жылдын 22-декабрында «Электрондук коммерция жөнүндө» Кыргыз Республикасынын № 154-Мыйзамы кабыл алынып, анда кыргыз жана эл аралык электрондук коммерция операторлору иштей турган ченемдик-укуктук база олуттуу кеңейтилген жана такталган.

Санариптик трансформацияга жана электрондук коммерцияга 2018-2040-жылдарга Улуттук өнүктүрүү стратегиясынын жана аны менен байланышкан беш жылдык өнүктүрүү программаларынын алкагында артыкчылык берилген.

Кластерлерди түзүүнүн жана иштешинин дүйнөлүк тажрыйбасы тармактарды жана аймактарды өнүктүрүүдө кластердик ыкманын натыйжалуулугун көрсөтүп турат. Кластердик кыймылдын ийгилигинин негизги фактору болуп анын топтомдугу жана бардык ишке тартылган шилтемелердин – өндүрүүчүлөрдүн, кайра иштетүүчүлөрдүн, көмөкчү кызматтардын жабдуучуларынын, логистиканын, маркетингдик кызматтардын, инновациялардын, билим берүүнүн жемиштүү жана интерактивдүү өз ара аракеттенүүсү саналат. Дээрлик бүткүл дүйнөдө кластерлердин калыптанышында жана өнүгүшүндө мамлекет маанилүү роль ойнойт.

Кыргызстанда азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу максатында Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлигинин демилгеси менен эт, сүт, жашылча, мөмө-жемиш, кант, өсүмдүк майы, картошка, жумуртка жана дан сыяктуу 9 негизги азык боюнча айыл чарба кластерлерин өнүктүрүү иштери жүргүзүлүүдө. Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлигине караштуу Кластердик кеңештин чечимдеринин негизинде республикалык бюджеттен кластердик бирикмелердин катышуучуларына «Айыл Банк» жана «РСК-Банк» аркылуу 3 жылдан 5 жылга чейинки мөөнөткө 6 пайызга чейинки пайыздык чен менен жеңилдетилген насыя каражаттары түрүндө 9 млрд сом өлчөмүндө каражат бөлүндү.

Кластерлөөнүн жана кластерлердин агрокластерлер системасын колдонуунун зарылдыгынын себептеринин бири фермерлердин бытырандылыгы жана өндүрүштүн чакан формасы, өндүрүштүн төмөн натыйжалуулугу, материалдык-ресурстук-техникалык базанын начардыгы, инновацияларды жана айыл чарба технологияларын пайдалануунун төмөн деңгээли эсептелет.

Мисалы, Чүй облусунда сүт, эт, жумуртка, кант, дан, жашылча-жемиш сыяктуу кластерлерди ийгиликтүү өнүктүрүү үчүн жакшы мүмкүнчүлүктөр бар. Ысык-Көл облусунда эң перспективдүү кластердик аймактар сүт, эт, картошка жана мөмө-жемиштер, Ош жана Жалал-Абад облустарында — жашылча, жемиш, сүт, эт, жумуртка, дан, Баткен облусунда - мөмө-жемиш, жашылча жана май өсүмдүктөрү, Нарын облусунда — сүт, эт, картошка. Талас облусунда - сүт, эт, кант, дан, мөмө-жемиш, буурчак болушу мүмкүн. [Беков Т. Н. Агрокластеры, как

Кыргыз Республикасы өзүнүн өндүрүшү аркылуу азык-түлүктүн негизги топтору боюнча өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууга, ал тургай айрым азык-түлүк товарларын коңшу мамлекеттерге экспорттоого жөндөмдүү өлкө болуп эсептелет.

Ошентип, Кыргыз Республикасында кластердик өнүктүрүү программасын ишке ашыруу азык-түлүк өнүмдөрүнүн сапатын жакшыртууга жана импорттун үлүшүн азайтууга; өлкөнүн калкынын ар кандай категориялары үчүн эт азыктарынын физикалык жана экономикалык жеткиликтүүлүгүнүн деңгээлин жогорулатууга; ишканаларда жаңы жумуш орундарын түзүүгө; бюджетке салык төлөмдөрүн көбөйтүүгө шарт түзөт. Кластерлерди колдоо боюнча туура кабыл алынган саясат аймактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн, инновациялык потенциалынын, экономикалык өсүү темптеринин натыйжалуу куралы, ошондой эле ааламдашуу шартында өлкөнүн туруктуулугун жана экономикалык көз карандысыздыгын камсыз кылуунун маанилүү шарты болуп саналат.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары төмөнкүдөй тыянактарды жана сунуштарды чыгарууга мүмкүндүк берет:

1. Азык-түлүк коопсуздугу ар бир өлкөнүн улуттук коопсуздугунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат жана мамлекеттин агрардык саясатынын негизги максаты, бүткүл дүйнөлүк глобалдашуу, интеграциялык чек араларды кеңейтүү жана санариптик технологияларды жана коммуникацияларды өнүктүрүү шартында социалдык-экономикалык өнүгүүнүн туруктуулугун камсыз кылуунун негизги куралы катары иш алып барат. Глобалдык, аймактык жана улуттук азык-түлүк коопсуздугу көйгөйү глобалдык пандемиянын натыйжасында өзгөчө курч болуп, аны чечүүнүн жаңы чектерин жана форматтарын белгиледи.
2. Агроазык-түлүк товарларынын дүйнөлүк жана региондук рынокторун өнүктүрүү шартында интерактивдүү коммуникацияны өнүктүрүү агроөнөр жай өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатууга көмөктөшөт жана калктын азык-түлүк керектөөсүн сегменттештирүү жана жеткиликтүүлүк маселелерин натыйжалуу чечет.
3. Мындай шарттарда “азык-түлүк коопсуздугу” экономикалык категориясын аныктоонун теориялык ыкмаларын системалаштыруу бизге “улуттук азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу катары анын улуттук агроазык-түлүк системасынын туруктуу өнүгүүсү жана интеграциясы түшүнүлөт. Бул учурда калк үчүн азык-түлүктүн физикалык жана экономикалык жеткиликтүүлүгүн кепилдеген чектик маанилерден ашпаган көлөмдө азык-түлүк импортуна олуттуу көз карандылыкты жоюу жана азык-түлүктү импорттоого уруксат берүү көз карашынан алганда, азык-түлүк көз карандысыздыгы камсыздалат» деген аныктаманы сунуштоого мүмкүндүк берди.

4. Азык-түлүк коопсуздугуна аныкталган коркунучтардын жана азык-түлүк секторунун өнүгүү тенденцияларынын негизинде азык-түлүк коопсуздугунун начарлашынын төмөнкүдөй сценарийлери болушу мүмкүн: макроэкономикалык туруксуздук жана калктын жашоо деңгээлинин начарлашы менен байланышкан азык-түлүктүн жеткиликтүүлүгүнүн төмөндөшү; ички өндүрүштүн физикалык көлөмүнүн төмөндөшү жана эл аралык азык-түлүк рынокторунда баалардын кескин өсүшү менен байланышкан тамак-аштын жеткиликтүүлүгүнүн төмөндөшү; өздүк өндүрүштүн түзүмдүк тартыштыгы менен байланышкан тамак-аштын жеткиликтүүлүгүнүн төмөндөшү. Азык-түлүк коопсуздугу категориясынын маңызын аныктоо үчүн биз сунуш кылган ыкмаларга ылайык, азык-түлүк коопсуздугуна байланыштуу критерийлерди, тобокелдиктерди, факторлорду, ички жана тышкы коркунучтарды сегментациялоонун жана системалаштыруунун негизинде анын ичинде интернет-ресурстардын жеткиликтүүлүгүнүн деңгээлин жана байланыштын өнүгүү деңгээлин талдоого, азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуунун мүмкүн болгон сценарийлерин иштеп чыгууга мүмкүндүк берген азык-түлүк коопсуздугун талдоонун жана баалоонун өркүндөтүлгөн методологиясы сунушталды.

5. Өлкөнүн айыл чарбасында анын өнүгүшүнүн төмөндөө процесси уланууда, бул жагдай чарба жүргүзүүнүн майда-дыйкан чарбалык түзүмүнүн финансылык абалынын начардыгы, алардын ресурстарга, айыл чарба техникасынын заманбап түрлөрүнө, санариптик жабдууларга жана технологияларга жетүү мүмкүнчүлүгүнүн чектелүү болгондугу менен күчөтүлүүдө. Тармакты өнүктүрүүдөгү мындай жагымсыз тенденциялар айыл чарба өндүрүшүнүн көрсөткүчтөрүнө жана өлкөдөгү азык-түлүк коопсуздугунун деңгээлине терс таасирин тийгизет.

6. Тышкы соода жүгүртүүдө түзүмдүк өзгөрүүлөр болууда, КМШ жана ЕАЭБ өлкөлөрү менен товар жүгүртүү өсүп, КМШдан тышкаркы өлкөлөр менен сооданын көлөмү тиешелүү түрдө кыскарууда. Тышкы соода жүгүртүүнүн өсүшүнө карабастан соода балансынын терс сальдосу да өсүүдө. Ошондой эле айыл чарба азык-түлүктөрүн сатууда тендешсиздик сакталууда. Кыргызстандын ички азык-түлүк рыногунда импорттолгон азык-түлүктүн үлүшү 2015-жылга салыштырмалуу 26,3%дан 2021-жылы 30,2%га өстү. Республикада социалдык маанилүү тамак-аш азыктарын керектөөнүн дээрлик 9 позициясынын негизги 5 позициясы боюнча импортко олуттуу көз карандылык байкалат.

7. Агроазык-түлүк секторун санариптик трансформациялоо анын алгачкы этаптарында экономикага, анын ичинде агроөнөр жай комплексине интерактивдүү жана санариптик технологияларды киргизүү контекстинде электрондук коммерцияны өнүктүрүү менен шартталган. Тилекке каршы, тамак-аш тармагындагы электрондук коммерциянын үлүшү дагы деле анча деле байкалбайт – 1,7%, бул жалпысынан айыл чарба секторун санариптик трансформациялоонун жалпы төмөн деңгээли менен, ошондой эле республиканын айыл чарба өндүрүшүн уюштуруунун жогорку технологиялык деңгээлинин өнүкпөгөндүгүнө да байланыштуу.

8. Инновациялык өнүгүүнүн алкагында азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу маселесин чечүү негизинен агрокластердик түзүлүштөрдү өнүктүрүү аркылуу ишке ашырылат. Чакан айыл чарба өндүрүшүнүн шарттарында жерди пайдаланууну консолидациялоонун, ошондой эле финансылык жана башка ресурстарды концентрациялоонун негизинде тармактык айыл чарба кластерлерин өнүктүрүү өнөр жайдын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн жана өлкөнүн азык-түлүк көз карандысыздыгынын өсүшүнө өбөлгө түзөт.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Азык-түлүк коопсуздугуна коркунучтарды азайтуу үчүн төмөнкүлөр зарыл:

- азык-түлүк коопсуздугунун бардык төрт негизги компоненти – азык-түлүктү өндүрүү, азык-түлүктүн жеткиликтүүлүгү, азык-түлүктү пайдалануу, азык-түлүк менен камсыз кылуунун туруктуулугу боюнча мамилелерди жөнгө салуу механизмдерин иштеп чыгуу бөлүгүндө колдонуудагы мыйзамдарды өркүндөтүү;
- мамлекеттик бийликтин чектеш чөйрөлөрүндө милдеттерди жана жоопкерчиликтерди бөлүштүрүүнүн негизинде азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы саясатты так калыптандырууну караган программалык-максаттуу мамилени киргизүүнүн негизинде азык-түлүк коопсуздугун башкарууну өркүндөтүү;
- Кыргызстанда азык-түлүк коопсуздугунун абалына мониторинг жүргүзүүнүн натыйжалуу системасын түзүү, ал анын бардык компоненттери боюнча көрсөткүчтөр менен катар азык-түлүк коопсуздугунун босого чектеринин абалын чагылдырууга тийиш;
- кооперацияны өнүктүрүү, кластерлерди түзүү, рыноктор менен түз байланыштын туруктуулугун жогорулатуу аркылуу айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жана өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча тиешелүү чараларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу.

2. Азык-түлүк коопсуздугун интерактивдүү камсыздоонун негизги максаттары болуп төмөнкүлөр саналат:

- өлкөнүн калкы үчүн коопсуз жана сапаттуу тамак-аш азыктарынын аны керектөөнүн белгиленген рационалдуу ченемдерине ылайык келген көлөмдө жана ассортиментте физикалык жана экономикалык жеткиликтүүлүгүнө жетишүү жана колдоо;
- азык-түлүк коопсуздугуна ички жана тышкы коркунучтарды аныктоо жана алдын алуу, мониторинг жүргүзүү аркылуу алардын терс таасирин азайтуу, ошондой эле айыл чарба чийки затынын жана азык-түлүктүн стратегиялык резервдерин түзүү;
- улуттук өндүрүштүн туруктуулугун жогорулатуу, өз ара сооданы өнүктүрүү жана экспорттук потенциалды ишке ашыруу аркылуу негизги азык-түлүк рынокторунда суроо-талап менен сунуштун тең салмактуулугун камсыздоо;

– маалыматтык, методикалык жана санариптик камсыздоону камтыган азык-түлүк коопсуздугунун мониторингинин улуттук системасын түзүү.

3. Кыргызстандын айыл чарба тармагында электрондук сооданы өнүктүрүү үчүн төмөнкү чараларды ишке ашыруу сунушталат:

- аны өнүктүрүүгө мамлекеттик институттук колдоо көрсөтүү;
- региондордо ири региондук соода-логистикалык борборлорду өнүктүрүү;
- транспорттук инфраструктураны кеңейтүү, чек арадагы соода жана рыноктук комплекстердин инфраструктурасын түзүү;
- айыл чарба өндүрүүчүлөрүнө ЕАЭБ, КМШ жана Кытай мамлекеттеринин электрондук соода аянтчаларында каттоодон өтүүгө көмөк көрсөтүү;
- Кыргыз Республикасынын интернет-платформасын жана кыргыз органикалык (экологиялык таза) продукциясынын бренддерин алга жылдыруу.

4. Республикада айыл чарба кластерлерин өнүктүрүүнүн методологиялык негизи төмөнкүлөргө негизделиши зарыл:

- иштеп жаткан агроөнөр жай түзүмдөрүн Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлиги тарабынан иштелип чыккан “Кыргыз Республикасынын агроөнөр жай комплексинде 2022-2031-жылдарга карата кластердик саясаттын концепциясында” (долбоор) каралгандай жөнөкөй бириктирүүгө эмес;
- айыл чарба кластерлерине биригүү үчүн тармакты техникалык жактан кайра жабдууну уюштуруу жана инвестицияларды тартуу, инновациялык технологияларды колдонуу негиз болууга тийиш;
- дыйкан (фермердик) чарбалар менен айыл чарба продукциясын кайра иштетүүчүлөрдүн (кластердик агрегаторлордун) ортосундагы мамилелер системасын түп тамырынан бери өзгөртүү;
- мамлекеттик жана региондук бийлик органдарынын тике катышуусу менен узак мөөнөттүү контракттарды түзүү жана кластердик башкаруу системасын сапаттык жактан жакшыртуу.

5. Айыл чарба кластерлерин өнүктүрүү үчүн төмөнкүдөй экономикалык механизмдерди өркүндөтүү зарыл:

- айыл чарба өндүрүүчүлөрүн жогорку сапаттагы үрөндөр, күйүүчү-майлоочу материалдар, жабдуулар менен камсыз кылуу түрүндө агрегатордук ишканалар тарабынан кластердик жана агротехникалык колдоо көрсөтүү;
- белгиленген сатып алуу бааларын жана жеткирүүнүн кепилдиктерин аныктоо менен айыл чарба продукциясын жабдуу боюнча узак мөөнөттүү келишимдерди түзүү;
- айылдык товар өндүрүүчүлөрдүн финансылык ресурстарга, маалыматка жана инновациялык технологияларга жеткиликтүүлүгүн жогорулатуу;
- кластердин катышуучуларынын ортосундагы интерактивдүү өз ара аракеттенүүнү жакшыртуу.

6. Өлкөнүн көпчүлүк аймактарында сүт өнөр жайы ийгиликтүү өнүгүп жаткандыгын эске алуу менен сүт багытындагы айыл чарба кластерлерин пландаштыруунун жана өнүктүрүүнүн конкреттүү механизмдери сунушталат:

- сүт өнөр жайын өнүктүрүүгө талдоо жүргүзүү жана анын экспорттук потенциалына баа берүү;
- кластерди өнүктүрүүнүн алкагында тармакты өнүктүрүүнүн баштапкы жана болжолдонгон максаттуу индикаторлорун көрсөтүү менен аны өнүктүрүүнүн жалпы стратегиясын иштеп чыгуу аркылуу сүт кластерин стратегиялоо жана аларды ишке ашыруу боюнча чараларды айыл чарба кластеринин катышуучулары менен координациялоо;
- мамлекеттик, жеке жана эл аралык донордук колдоонун алкагында инвестициялоо боюнча сунуштарды берүү үчүн мамлекеттик орган (Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлиги) тарабынан айыл чарба кластердик стратегиясын иштеп чыгуу жана кабыл алуу;
- кластердик стратегияны ишке ашыруу жана сүт секторун өнүктүрүү боюнча жеке бизнес жана инвесторлор үчүн жол картасын кабыл алуу.

Интерактивдүү жана кластердик технологияларды ишке ашыруу өлкөнүн агрозык-түлүк секторунун туруктуу иштешин камсыздайт, бул өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууга оң таасирин тийгизери шексиз.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Беков, Т. Н. Некоторые аспекты продовольственной безопасности Кыргызской Республики [Текст] / Т. Н. Беков, Н. А. Борисенко, С. Ж. Козубекова, Н. В. Мурзалиева, С. С. Деркенбаева // Digital Agriculture for Food Security and Sustainable Development of the Agro- Industrial Complex. - Springer, 2023. – С. 97-104. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-27911-9_12
2. Беков, Т. Н. Интерактивные инструменты в развитии агробизнеса страны. [Текст] / Т. Н. Беков // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - 2022. - №7. - С.123-125. elibrary.ru/item.asp?id=50282904
3. Беков, Т. Н. Цифровые и инновационные технологии в сельском хозяйстве. [Текст] / Т. Н. Беков // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2022. - №7. - С.126-131. elibrary.ru/item.asp?id=50282905
4. Беков, Т. Н. Продовольственная безопасность в Кыргызстане: угрозы и механизмы их смягчения [Текст] / Т. Н. Беков, Д. С. Джаилов // Реформа Кыргызско-Турецкого университета «Манас». - 2022. - № 4 (96). - С. 6-11. elibrary.ru/item.asp?id=50211212
5. Беков, Т. Н. Интеграция Кыргызстана в цифровую информационную систему Евразийского экономического союза [Текст]/ Т. Н. Беков // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - 2022. - № 9. - С. 148-151. elibrary.ru/item.asp?id=50360673
6. Беков, Т. Н. Перспективы развития «умного» сельского хозяйства в Кыргызстане [Текст] / Т. Н. Беков // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2022. - № 9. - С.152-155. elibrary.ru/item.asp?id=50360674
7. Беков, Т. Н. Повышение эффективности сельскохозяйственного производства как основа решения продовольственной безопасности [Текст] / Т.

- Н. Беков // Вестник Кыргызстана. – 2022. - №2 (1). - С. 94-102. elibrary.ru/item.asp?id=50105515
8. Беков, Т. Н. Внешняя торговля продовольственными товарами, как важный элемент обеспечения продовольственной безопасности [Текст] / Т. Н. Беков // Вестник Кыргызстана. – 2022. - №2 (2). - С.106-112. elibrary.ru/item.asp?id=50397449
9. Беков, Т. Н. Агрокластеры, как эффективная форма по обеспечению продовольственной безопасности страны [Текст] / Т. Н. Беков // Вестник Кыргызстана. – 2022. - №2 (2). - С. 96-105. elibrary.ru/item.asp?id=50397448
10. Беков, Т. Н. Применение инновационных технологий при обеспечении продовольственной безопасности [Текст] / Т. Н. Беков // Вестник Кыргызского Экономического Университета им. М. Рыскулбекова. – 2022. - № 3 (56). - С.67-70. elibrary.ru/item.asp?id=50453642
11. Беков, Т. Н. Система мониторинга и оценки как важный механизм при интерактивном обеспечении продовольственной безопасности [Текст] / Т. Н. Беков // Журнал «Вестник Кыргызского Экономического Университета им. М. Рыскулбекова. – 2022. - № (56). - С.65-67. elibrary.ru/item.asp?id=50453641
12. Беков, Т. Н. Перспективы развития аграрного сектора Кыргызстана по обеспечению продовольственной безопасности [Текст] / Т. Н. Беков // Вестник Кыргызстана. – 2023. - № 1(1). - С. 75-85. [vestnik.kg/admin-admin/fotogalere/1686121745_%20%D0%9A%D0%A0%201%20\(1\)%202023.pdf](http://vestnik.kg/admin-admin/fotogalere/1686121745_%20%D0%9A%D0%A0%201%20(1)%202023.pdf)
13. Беков, Т. Н. Оценка уровня продовольственной безопасности [Текст] / Т. Н. Беков // Вестник Кыргызстана. – 2022. - №1(1). - С.85-96. [vestnik.kg/admin-admin/fotogalere/1686121745_%20%D0%9A%D0%A0%201%20\(1\)%202023.pdf](http://vestnik.kg/admin-admin/fotogalere/1686121745_%20%D0%9A%D0%A0%201%20(1)%202023.pdf)
14. Беков, Т. Н. Потребительская корзина – основа обеспечения продовольственной безопасности [Текст] / Т. Н. Беков // Вестник КЭУ им. М. Рыскулбекова. – 2022. - № 4 (57). - С.89-94. elibrary.ru/item.asp?id=53967452
15. Беков, Т. Н. Обеспечение продовольственной безопасности в странах евразийского экономического союза (ЕЭАС) [Текст] / Т. Н. Беков // Вестник КЭУ им. М. Рыскулбекова. – 2022. - № 4 (57). - С.95-98. elibrary.ru/item.asp?id=53967453

Беков Төрөгүл Ниязовичтин 08.00.05 – тармактык экономика адистиги боюнча экономикалык илимдердин доктору илимий даражасын изденип алуу үчүн «Интеграция шартында Кыргыз Республикасындагы интерактивдүү азык-түлүк коопсуздугу» темасындагы диссертациянын РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: интерактивдүү өз ара аракеттенүү, инновациялык технологиялар, тышкы соода, азык-түлүк коопсуздугу, агроазык-түлүк сектору, экономикалык интеграция, кластердик өнүгүү.

Изилдөө объектиси интеграциялык байланыштарды тереңдетүү жана интерактивдүү мамилелерди өнүктүрүү шарттарында Кыргызстанда жана ЕАЭБ өлкөөлөрүндө азык-түлүк коопсуздугунун жана агроазык-түлүк секторунун өнүгүү деңгээлинин абалы болуп саналат.

Изилдөө предмети интеграция шартында, агроөнөр жай комплексинин субъектилеринин интерактивдүү өз ара аракеттенүүсүнүн жана интеграциялык процесстердин контекстинде азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу болуп эсептелет.

Изилдөөнүн максаты интеграциялоо, болжолдоо жана азык-түлүк коопсуздугунун кошумча ресурстарынын аныктоо контекстинде Кыргызстандагы азык-түлүк коопсуздугун интерактивдүү камсыздоо концепциясын негиздөөдө турат.

Изилдөө методдору. жалпы илимий методдор: байкоо, системалаштыруу жана салыштыруу, жалпылоо, байланыштарды билүү, талдоо, моделдөө, конкреттүү илимий методдор: фактордук, болжолдоо, экономикалык статистика.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Изилдөөнүн коргоо үчүн берилген эн олуттуу илимий натыйжалары: интерактивдүү мамилелердин манызы жана азык-түлүк коопсуздугун өздүк камсыздоо жана тышкы сооданын эсебинен чечүүнүн мааниси негизделди; агроөнөр жай комплексинде жаңы мамлекеттер аралык соода мамилелеринде интерактивдүү технологияларды колдонуунун натыйжалуулугу аныкталды жана илимий негиздеме берилди; SWOT талдоонун негизинде агроөнөр жай тармагында интерактивдүү аспаптарды колдонуу схемасы сунушталды, өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуу, ресурстук потенциалды жана мүмкүнчүлүктөрдү талдоо боюнча сунуштар берилди; азык-түлүк коопсуздугуна баа берүүнүн жаңы методологиясы иштелип чыгып, сунушталды; азык-түлүк коопсуздугуна карата тобокелдиктерди жана коркунучтарды аныктоо методологиясы сунушталды; талдоолордун негизинде кластердик өнүктүрүү аркылуу агроөнөр жай тармагынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча сунуштар берилди.

Алынган натыйжалар: интерактивдүү экономиканы илимий негиздөө, агроөнөр жай тармагын өнүктүрүүнүн учурдагы абалы жана келечегин баалоо боюнча иштелип чыккан сунуштар азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу, интеграциянын контекстинде соода мамилелерин талдоо, азык-түлүк коопсуздугуна потенциалдуу тобокелдиктерди жана коркунучтарды баалоо максатында мамлекеттик бийлик органдары тарабынан азык-түлүк коопсуздугун

камсыз кылуу жана агроонор жай комплексин өнүктүрүү боюнча стратегияларды жана программаларды иштеп чыгууда жана ишке ашырууда, ошондой эле агроонор жай комплексинин адистерин окутуу процессинде жана квалификациясын жогорулатууда колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу даражасы. Изилдөөнүн натыйжалары боюнча айрым сунуштар тамак-аш менен камсыздоону эсептөөдө жана аныктоодо, сунуш кылынган механизмдер кластердик өнүгүүнү ишке ашырууда колдонулууда, чийки сүт азыктарынын сапатын, ошондой эле малдын асыл тукумдуулугун эсепке алуу жана анын өндүрүмдүүлүгүн көзөмөлдөө жана үчүн санариптик куралдар ишке киргизилди.

Колдонуу чөйрөсү. Изилдөөнүн негизги натыйжалары Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлигинин практикалык ишинде жерди пайдаланууга байланыштуу программаларды иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы Бекова Торогул Ниязовича на тему: «Интерактивное обеспечение продовольственной безопасности в Кыргызской Республике в условиях интеграции» представленной на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.05 – отраслевая экономика

Ключевые слова: интерактивное взаимодействие, инновационных технологии, внешняя торговля, продовольственная безопасность, агропродовольственный сектор, экономическая интеграция, кластерное развитие.

Объектом исследования является состояние уровня продовольственной безопасности и развития агропродовольственного сектора в Кыргызстане и странах ЕАЭС в условиях углубления интеграционных связей и нарастающих интерактивных взаимоотношений.

Предметом исследования выступают обеспечение продовольственной безопасности в условиях интеграции, интерактивного взаимодействия субъектов АПК и интеграционных процессов.

Цель диссертационной работы состоит в обосновании концепции интерактивного обеспечения продовольственной безопасности в Кыргызстане в условиях интеграции, прогнозирования и выявления дополнительных ресурсов продовольственного обеспечения.

Методы исследования. общенаучные методы: наблюдение, систематизация и сравнение, обобщение, познания связей, анализ, моделирование, конкретно-научные методы: факторный, прогнозирования, экономической статистики.

Научная новизна исследования. Наиболее существенные научные результаты исследования, выносимые на защиту: обоснована сущность интерактивных отношений и значение для решения продовольственной

безопасности за счет собственного обеспечения и внешней торговли; выявлена и научно обоснована эффективность применения интерактивных технологий в агропромышленном комплексе и межгосударственных торговых отношениях; на основании SWOT-анализа предложена схема применения интерактивных инструментов в агропромышленном секторе, даны рекомендации по повышению эффективности производства, анализу ресурсного потенциала и прогнозированию; разработана и предложена новая методика оценки продовольственной безопасности; предложена методика определения рисков и угроз продовольственной безопасности; на основе анализа даны предложения по повышению конкурентоспособности агропромышленного сектора через кластерное развитие.

Полученные результаты: предложения и рекомендации по научному обоснованию интерактивной экономики, оценке текущей ситуации и перспектив развития агропродовольственного сектора для обеспечения продовольственной безопасности, анализу торговых отношений в условиях интеграции, оценке потенциальных рисков и угроз продовольственной безопасности могут быть использованы органами государственного управления при разработке и реализации стратегий и программ обеспечения продовольственной безопасности и развития АПК, а также в процессе обучения и повышения квалификации специалистов АПК.

Степень использования. Отдельные рекомендации по результатам проведенного исследования уже нашли применение при расчете и определении продовольственного обеспечения, рекомендованные механизмы применяются в ходе реализации кластерного развития, внедрены цифровые инструменты по контролю и отслеживанию качества молочного сырья, а также в племенном учете скота и их продуктивности.

Область применения. Основные результаты исследования могут использоваться в практической деятельности Министерства сельского хозяйства КР при разработке программ, связанных с землепользованием.

SUMMARY

to the dissertation work of Torogul Niyazovich Bekov on the topic: “Interactive food security in the Kyrgyz Republic in the context of integration” submitted for the degree of Doctor of Economics in the specialty 08.00.05 – industrial economics

Key words: interactive interaction, innovative technologies, foreign trade, food security, agri-food sector, economic integration, cluster development.

Object of study is the state of the level of food security and development of the agro-food sector in Kyrgyzstan and the EAEU countries in the context of deepening integration ties and growing interactive relationships.

Subject of study is ensuring food security in the context of integration, interactive interaction of subjects of the agro-industrial complex and integration processes.

Purpose of study consists in substantiating the concept of interactive food security in Kyrgyzstan in the context of integration, forecasting and identifying additional resources for food security.

Study methods. General scientific methods: observation, systematization and comparison, generalization, knowledge of connections, analysis, modeling and specific scientific methods: factorial, forecasting, economic statistics.

Scientific novelty of the research. The most significant scientific results of the study submitted for defense: the essence of interactive relations and the importance for solving food security through own provision and foreign trade are substantiated; the effectiveness of the use of interactive technologies in the agro-industrial complex and interstate trade relations has been identified and scientifically substantiated; based on the SWOT analysis, a scheme for the use of interactive tools in the agro-industrial sector was proposed, recommendations were given to improve production efficiency, analyzes of resource potential and forecast; a new methodology was developed and proposed for assessing food security; a methodology for identifying risks and threats to food security was proposed; based on the analysis, proposals were made to increase the competitiveness of the agro-industrial sector through cluster development.

Obtained results: proposals and recommendations on the scientific substantiation of the interactive economy, evaluation of the current situation and prospects for the development of the agri-food sector to ensure food security, analysis of trade relations in the context of integration, evaluation of potential risks and threats to food security can be used by government authorities in the development and implementation of strategies and programs to ensure food security and development of the agro-industrial complex, as well as in the process of training and advanced training of agribusiness specialists.

Extent of use. Some recommendations based on the results of the study have already been used in the calculation and determination of food supplying, the recommended mechanisms are used in the implementation of cluster development, digital tools have been introduced to control and monitor the quality of dairy raw materials, as well as in the breeding records of livestock and their productivity.

Area of use. The main results of the study can be used in the practical activities of the Ministry of Agriculture of the Kyrgyz Republic when developing programs related to land use.